

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Φιλοσοφίας

Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία

Γεώργιος Τζαμαλής

ΑΜ: 320013

Η ανθρωπομορφική προσέγγιση των ζώων στην

Ελληνική Λαϊκή Παράδοση

Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

© HELMEPA

Επιβλέπων Καθηγητής: **Δημήτριος Λαμπρέλλης**, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μέλη Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Δημήτριος Λαμπρέλλης	Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής)	Πάντειο Πανεπιστήμιο Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ
Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης	Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής)	ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ
Γεώργιος Αραμπατζής	Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής)	ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ

Αθήνα, Φεβρουάριος 2024

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας,
Γεώργιος Τζαμαλής © [2024] - Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Φιλοσοφίας
Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία

Γεώργιος Τζαμαλής

ΑΜ: 320013

Η ανθρωπομορφική προσέγγιση των ζώων στην Ελληνική Λαϊκή Παράδοση

Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών

Επιβλέπων Καθηγητής: **Δημήτριος Λαμπρέλλης**, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μέλη Τριμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Δημήτριος Λαμπρέλλης	Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής)	Πάντειο Πανεπιστήμιο Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ
Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης	Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής)	ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ
Γεώργιος Αραμπατζής	Μέλος ΔΕΠ (Καθηγητής)	ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ

Αθήνα, Φεβρουάριος 2024

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
Abstract.....	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
Μεθοδολογική προσέγγιση.	10
1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	12
1.1 Λαϊκή Παράδοση.....	12
1.2 Ανθρωπομορφισμός.....	16
2. ΖΩΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΣΜΟΣ	19
2.1 Η σχέση ανθρώπου-ζώων διαχρονικά	19
2.2 Απόδοση ανθρωπομορφισμού στα ζώα.....	20
2.3 Σύντομη ιστορική ανασκόπηση της Λογοτεχνίας με ζώα.....	21
2.4 Ζωικός ανθρωπομορφισμός και ηθικά ζητήματα	23
3. ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ.....	25
3.1 Η Λαϊκή Λογοτεχνία και τα είδη της.....	25
3.2 Μύθοι με ζώα	26
3.3 Τα ζώα στα Λαϊκά Παραμύθια.....	32
3.4 Τα ζώα στα Δημοτικά Τραγούδια.....	38
3.4.1 Τα πτηνά στα δημοτικά τραγούδια	39
3.4.2 Τα θηλαστικά στα δημοτικά τραγούδια	48
3.5 Τα ζώα σε Παροιμίες και Παροιμιακές Φράσεις.....	52
3.5.1 Παροιμίες και παροιμιακές φράσεις με ζώα.....	54
4. ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΑ ΕΘΙΜΑ	57
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΚΕΨΕΙΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	62
5.1 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	62
5.2 ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ.....	63
5.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	66
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	67
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	68
Ξενόγλωσση.....	68
Ελληνική	69
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	75
Α. Καταγραφή τίτλων από τους “Μύθους του Αισώπου” με αλφαβητική σειρά.....	75
Β. “Τα δώδεκα αδέρφια που εγίνονταν πουλιά”	86
Γ. Κλέφτικο δημοτικό τραγούδι “Του Διάκου”	91

Δ. Ακριτικό Δημοτικό Τραγούδι “Η Αρπαγή της γυναίκας του Διγενή”	93
Ε. Κατάλογος με 308 ελληνικές παροιμίες κατά αλφαβητική σειρά	96

Περίληψη

Τα ζώα (άλλα ζώα - μη ανθρώπινα ζώα) κατέχουν εξέχουσα θέση στην ελληνική λαϊκή παράδοση. Εμφανίζονται, συχνά ως πρωταγωνιστές, σε μύθους, παροιμίες, δημοτικά τραγούδια, έθιμα, λαϊκή τέχνη. Κάποια είναι πιο «δημοφιλή» γενικά, ενώ κάποια πλειοψηφούν κατά περίπτωση, όπως τα πουλιά στα δημοτικά τραγούδια. Πολλές φορές παρουσιάζονται με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά: μιλούν, μεταξύ τους, με άλλα είδη ζώων, με στοιχεία της φύσης ή με ανθρώπους, εκφράζουν συναισθήματα και σκέψεις, έχουν προθέσεις και κίνητρα, συμπεριφέρονται και ενεργούν ανθρώπινα. Η πρακτική αυτή πηγάζει από την κρατούσα ανθρωποκεντρική αντίληψη και επεκτείνεται επίσης σε αντικείμενα και στοιχεία της φύσης. Αναπτύχθηκε, πολλαπλασιάστηκε και ευημερεί ως τη σημερινή εποχή, λόγω της αποτελεσματικότητάς της στη μετάδοση, πρόσληψη και αποδοχή ιδεών, αντιλήψεων, προτάσεων, από το κοινωνικό σύνολο. Η μεταφορική και αλληγορική δυναμική της αξιοποιήθηκε διαχρονικά στην παράκαμψη των εκάστοτε κοινωνικών ή πολιτικών περιορισμών (φανερής ή οιονεί λογοκρισίας). Η διερεύνηση της εξελικτικής αυτής πορείας αποτελεί το αντικείμενο αυτής της εργασίας. Εξετάζεται η διείσδυση, διασπορά και ποικιλομορφία της ανθρωπομορφικής παρουσίας των ζώων στις διάφορες μορφές της ελληνικής λαϊκής παράδοσης. Επιχειρείται η απάντηση σε μια σειρά ερωτημάτων ηθικής - αξιακής υπόστασης κυρίως. Τέλος, σκιαγραφώντας την κατάσταση στη σημερινή εποχή, γίνεται μια μακροσκοπική προβολή στο μέλλον.

Λέξεις κλειδιά: ανθρωπομορφισμός, ζώα, δημοτικό τραγούδι, έθιμα, ελληνική λαϊκή παράδοση, μύθοι, παροιμίες, παραμύθια

Abstract

Animals (other animals - non-human animals) occupy a prominent place in Greek folk tradition. They appear, often as protagonists, in myths, proverbs, folk songs, customs, and folk art. Some of them are more "popular" in general, while some others are found in larger numbers on a case-by-case basis, like birds in folk songs. Many times they are presented with anthropomorphic features: they talk to each other, to other species of animals, to elements of nature or to people, they express feelings and thoughts, they have intentions and motives, and they behave and act humanly. This practice stems from the prevailing anthropocentric conception and also extends to objects and elements of nature. It developed, multiplied and prospered until the present day, due to its effectiveness in the transmission, reception and acceptance of ideas, perceptions, proposals, by society as a whole. Its metaphorical and allegorical dynamics have been used over time to circumvent the social or political restrictions (overt or quasi-censorship). The investigation of this evolutionary path is the subject of this thesis. The penetration, dispersion and diversity of the anthropomorphic presence of animals in the various forms of Greek folk tradition are examined. An attempt is made to answer a series of questions of moral and value status mainly. Finally, outlining the situation in the present era, a macroscopic projection into the future is made.

Key words: anthropomorphism, animals, folk song, customs, Greek folk tradition, myths, proverbs, fairy tales

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η λαϊκή παράδοση και τα ζώα («άλλα ζώα» ή «μη ανθρώπινα ζώα» είναι η ακριβέστερη έκφραση, και με αυτή την έννοια χρησιμοποιείται στην εργασία η λέξη «ζώα») συνιστούν βασικούς παράγοντες στην εξέλιξη του ανθρώπινου είδους, με διαχρονική επίδραση σε όλους τους λαούς και πολιτισμούς. Από τη μια πλευρά, η λαϊκή παράδοση αποτελεί καταλυτικό στοιχείο μετάδοσης εμπειριών, γνώσεων, σκέψεων, από γενιά σε γενιά, ειδικά στις εποχές και στις κοινωνίες που δεν υπήρχε ο γραπτός λόγος. Από την άλλη, τα ζώα αποτελούν σταθερό συνοδοιπόρο του ανθρώπου, που τα εκμεταλλεύεται ποικιλοτρόπως, ως τροφή (άμεση – κρέας, ή έμμεση - γάλα, τυρί, αυγά), ως ζώα εργασίας, μεταφοράς, φύλαξης, συνοδείας, συντροφιάς, διασκέδασης, πειραμάτων, παραγωγής, και χρησιμοποιεί το δέρμα, το μαλλί, τα νύχια, τα οστά, τις εκκρίσεις.

Ο συνδυασμός των δύο αυτών παραγόντων αποτελεί το αντικείμενο της εν λόγω εργασίας. Σκοπός είναι η διερεύνηση της παρουσίας των ζώων στη λαϊκή παράδοση, ειδικότερα στην ελληνική, επικεντρώνοντας στην ανθρωπομορφική προσέγγισή τους.

Αναδείχθηκαν κάποια βασικά ερωτήματα και επιχειρήθηκε η απάντησή τους:

Που αποσκοπεί η ανθρωπομορφική παρουσίαση ;

Πώς μεταβάλλεται ποιοτικά και ποσοτικά στην πορεία του χρόνου ;

Ποια ζητήματα ηθικής προκύπτουν ;

Τι κίνδυνοι υπάρχουν και τι προβλήματα μπορούν να ανακύψουν ;

Πώς επηρεάζονται διαφορετικές (ηλικιακά, κοινωνικά, μορφωτικά) ομάδες πληθυσμού, ειδικά στη γνώμη που διαμορφώνουν για το κάθε ζώο ;

Τι μερίδιο κατέχουν τα ζώα σχετικά με άλλους παράγοντες, όπως τα φυτά, τα αντικείμενα, τα στοιχεία της φύσης ;

Υπάρχουν κάποια πιο «δημοφιλή» ζώα, διαχρονικά και γεωγραφικά ξεταζόμενα, αλλά και μεταξύ των διαφορετικών ειδών της λαϊκής παράδοσης ;

Στη σύγχρονη εποχή τι μορφές λαμβάνει η ανθρωπομορφική προσέγγιση, και πως μπορεί να εξελιχθεί μελλοντικά ;

Μεθοδολογική προσέγγιση.

Έγινε βιβλιογραφική αναζήτηση πηγών αναφορικά με την ελληνική λαϊκή παράδοση, τον ανθρωπομορφισμό στα ζώα, αλλά και τον συνδυασμό τους, τόσο σε επίπεδο ερευνητικών αποτελεσμάτων, όσο και σε επίπεδο απλών καταγραφών στοιχείων και συλλογών. Αποφασίστηκε η επικέντρωση στους μύθους, τις παροιμίες, τα παραμύθια, τα δημοτικά τραγούδια και τα έθιμα. Κρίθηκαν ως τα πλέον κατάλληλα για τους σκοπούς της εργασίας, συγκριτικά με άλλα είδη, όπως η λαϊκή τέχνη, η αρχιτεκτονική, τα αντικείμενα. Έχουν συσσωρευτικά μια σειρά επιθυμητών χαρακτηριστικών, όπως η άυλη υπόσταση, η ευρεία χρονικά και γεωγραφικά διασπορά - απήχηση, λόγω και της προφορικής διάδοσης, η διακριτή και συχνή (ανθρωπομορφική) παρουσία των ζώων, η δυνατότητα επεξεργασίας – ανάλυσης χωρίς να είναι απαραίτητη η χρήση εικόνων.

Η εργασία αναπτύσσεται ως εξής:

Εννοιολογική προσέγγιση της λαϊκής παράδοσης. Δίνονται οι ορισμοί, παρουσιάζονται και διευκρινίζονται οι εναλλακτικές κατηγοριοποιήσεις της.

Εννοιολογική προσέγγιση του ανθρωπομορφισμού. Δίνονται οι ορισμοί και αναφέρονται παραδείγματα από την αρχαία εποχή ως σήμερα.

Περιγραφή της διαχρονικής σχέσης των ζώων με τον άνθρωπο.

Εξέταση της παρουσίας των ζώων γενικά στη λαϊκή παράδοση.

Εξέταση της ανθρωπομορφικής προσέγγισης των ζώων και των ζητημάτων ηθικής που ανακύπτουν.

Διερεύνηση, για κάθε ένα από τα επιλεγμένα είδη της λαϊκής παράδοσης, της ανθρωπομορφικής προσέγγισης των ζώων, μέσα από την παρουσίαση και

σχολιασμό συγκεκριμένων αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων. Παράλληλα, δίνονται επί μέρους απαντήσεις στα προαναφερθέντα ερωτήματα.

Τα ζώα στους μύθους.

Τα ζώα στα λαϊκά παραμύθια.

Τα ζώα στα δημοτικά τραγούδια.

Τα ζώα στις παροιμίες και τις παροιμιακές φράσεις. Εδώ, επιπρόσθετα, υπολογίζεται ποσοτικά ποια ζώα είναι τα πιο δημοφιλή, τόσο μεταξύ τους, όσο και συγκριτικά με φυτά και στοιχεία της φύσης. Αυτό ήταν εφικτό λόγω της συγκέντρωσης ικανοποιητικού δείγματος (>300), αλλά και της φύσης των παροιμιών να διατυπώνονται σε λίγες λέξεις.

Τα ζώα στα έθιμα.

Διατυπώνονται σκέψεις, εξάγονται συμπεράσματα και γίνονται προτάσεις για περαιτέρω συζήτηση και έρευνα.

Στο Παράρτημα, κατόπιν των βιβλιογραφικών αναφορών, παρατίθενται παροιμίες, μύθοι, εκφράσεις, που χρησιμοποιήθηκαν για την εξαγωγή στατιστικών αποτελεσμάτων, όπως και το πλήρες κείμενο από επιλεγμένα δημοτικά τραγούδια.

1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1 Λαϊκή Παράδοση

Ετυμολογικά, ο όρος “παράδοση” προέρχεται από το ρήμα παραδίδωμι (παραδίνω, εμπιστεύομαι) και δηλώνει τα πολιτιστικά στοιχεία του παρελθόντος που μεταβιβάζονται, προφορικά ή γραπτά, από τη μια γενιά στην επόμενη, μεταλαμπαδεύονται και διαμορφώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός λαού, δηλαδή την ταυτότητά του¹. *«Παράδοση δεν είναι η διαφύλαξη της στάχτης, αλλά η μετάδοση της φλόγας»*². Σύμφωνα με τον ορισμό που αναφέρει η Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος, “παράδοση” είναι « ένα ύφος ζωής και ένα ήθος ανθρώπων που διαμορφώθηκε στον τόπο αυτό στη μακρά διάρκεια των αιώνων. Αυτό το ύφος και αυτό το ήθος, η ουσία του πολιτισμού, παραδίδεται από τη μια γενιά στην άλλη – γι’ αυτό και λέγεται παράδοση»³. Η παράδοση δημιουργείται από την καθημερινότητα των ανθρώπων και χαρακτηρίζεται ως το σύνολο, αλλά και ξεχωριστά, τα επιμέρους στοιχεία του παρελθόντος πολιτισμού που διασώζονται, είτε μεταφερόμενα από στόμα σε στόμα, είτε γραπτώς, και συνιστούν την κληρονομιά ενός λαού. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα θησαυρό γνώσης που συγκεντρώνει μία κοινωνία μέσα σε ένα εύρος χρόνου και την παραδίδει κάθε γενιά στην επόμενη. Γνώση που εδράζεται στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας, αλλά δεν είναι κληρονομική όπως ένα βιολογικό φαινόμενο, χρειάζεται να τη μάθουν τα μέλη της. Στοιχεία παράδοσης είναι⁴ οι ηθικές αξίες, η θρησκεία, οι θρύλοι, τα ήθη και έθιμα, τα τραγούδια, τα παραμύθια, οι παροιμίες, η τέχνη, η αρχιτεκτονική κλπ. Η προσαρμογή αυτών των πολιτισμικών στοιχείων του παρελθόντος στην εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα και η δημιουργική αφομοίωση και αξιοποίησή τους έχει ως αποτέλεσμα η παράδοση να συμβάλλει, σημαντικά, στην πολιτισμική εξέλιξη της κοινότητας.

¹ Μαρία Κάππου, “Παράδοση” (2011). <https://mariakappou.gr/wp-content/uploads/2019/11/ΠΑΡΑΔΟΣΗ.pdf>

² Thomas Morus στο Μπενέκος, 2009: 167

³ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα, II* (Αθήνα: Εκδ. Πορεία, 1993), 43.

⁴ Κάππου, “Παράδοση”.

Η παράδοση μπορεί να διαχωριστεί σε τρεις κύριες κατηγορίες⁵. Η πρώτη είναι ανάλογα με τα επιμέρους στοιχεία και τον τομέα στον οποίο αναφέρεται, η δεύτερη ανάλογα με τη μορφή της και η τρίτη, ανάλογα με το δημιουργό της.

Έτσι η πρώτη κατηγορία μπορεί να διακριθεί σε:

α) Πολιτισμική παράδοση, η οποία διαμορφώνεται από την καλλιτεχνική δημιουργία σε όλες τις μορφές τέχνης (εικαστικές και παραστατικές), όπως τη ζωγραφική, τη μουσική, το χορό, το θέατρο, την αρχιτεκτονική, το θέατρο σκιών, το κουκλοθέατρο κ.ά.

β) Θρησκευτική παράδοση, που σχετίζεται με την θρησκευτική λατρεία ενός λαού, όπως δόγματα, λατρευτικά έθιμα και αποτελεί, ταυτόχρονα, ενοποιητικό, αλλά και διαιρετικό στοιχείο ανάμεσα σε αλλόθρησκους.

γ) Ηθική παράδοση που προέρχεται από τις ηθικές αντιλήψεις, τις απόψεις και τον τρόπο ζωής και τις συνήθειες του εκάστοτε λαού, παρέχοντας πρότυπα ηθικής και υπεύθυνης συμπεριφοράς, κληροδοτεί ηθικές αξίες, όπως σεβασμό στον άνθρωπο, φιλία, φιλοξενία, αγωνιστικότητα, ανθρωπισμό κλπ.

δ) Πολιτική παράδοση που σχετίζεται με την πολιτική οργάνωση του κράτους, όπως το πολίτευμα, τη νομοθεσία κλπ. και μπορεί να διαιώνίζει αρχές, αξίες, όπως η δημοκρατία, η ελευθερία, η κοινωνική δικαιοσύνη, η συμμετοχή, η συλλογικότητα, καθώς και κοινωνικούς και πολιτειακούς θεσμούς.

ε) Εθνική-ιστορική παράδοση/κληρονομιά που σχετίζεται με τον ιστορικό βίο, τις εθνικές αξίες, την εθνική συνείδηση και ταυτότητα ενός λαού που τον διαφοροποιεί έναντι των άλλων (π.χ. Ελληνική παράδοση). Οι εθνικές παραδόσεις εμπνέουν πίστη και σεβασμό σε μεγάλα ιδανικά και αξίες, όπως η ελευθερία, η δικαιοσύνη και η δημοκρατία και ενισχύουν το πνεύμα της συλλογικότητας, της συνεργασίας και της αλληλεγγύης.

στ) Κοινωνική παράδοση, που αποτελεί τη διαίωνιση κοινωνικών θεσμών, όπως γάμος, οικογένεια, κοινωνικό κράτος, τα οποία έχουν αποδειχθεί σημαντικοί για την κοινωνική πρόοδο και συνοχή.

⁵ Κάππου, “Παράδοση”.

ζ) Επιστημονική-Τεχνολογική παράδοση που αποτελεί όλες τις πρακτικές, μεθόδους, γνώσεις και πορίσματα της επιστημονικής έρευνας, αλλά και παραδοσιακά επαγγέλματα, τεχνικές πρακτικές (όπως η παραδοσιακή τέχνη επεξεργασίας της πέτρας ή του μαρμάρου), ολιστικές θεραπείες, βότανα κλπ.

η) Παγκόσμια παράδοση/κληρονομιά που σχετίζεται με την οικουμενική συνείδηση, αλλά και με μνημεία παγκόσμιας πολιτιστικής σημασίας.

Η δεύτερη κατηγοριοποίηση της παράδοσης, ανάλογα με τη μορφή που υφίσταται, είναι προφορική, γραπτή ή υλική (μνημεία) και, τέλος, ανάλογα με τους δημιουργούς της, διαχωρίζεται σε λαϊκή και λόγια⁶. Η λαϊκή παράδοση είναι τα έργα λαϊκού πολιτισμού, στα οποία ο δημιουργός είναι ανώνυμος, ενώ η λόγια παράδοση αναφέρεται στα έργα επώνυμων καλλιτεχνών και πνευματικών ανθρώπων αναγνωρισμένου κύρους, τα οποία χαρακτηρίζονται από προσωπικό ύφος, στυλ ή τεχνοτροπία. Η, δε, Α. Κυριακίδου-Νέστορος (1993) υποστηρίζει ότι:

«Ο χαρακτήρας της λαϊκής παράδοσης είναι προφορικός, σε αντίθεση με το γραπτό χαρακτήρα της λόγιας παράδοσης και αυτό αποτελεί από τα βασικά διακριτικά της στοιχεία. Η λόγια παράδοση μεταδίδεται με το γραπτό λόγο, ενώ η λαϊκή με τον προφορικό που προϋποθέτει την άμεση, την προσωπική επαφή των ανθρώπων μεταξύ τους. Αυτό το γεγονός, ότι δηλαδή το μέσο επικοινωνίας είναι στις δύο περιπτώσεις διαφορετικό, μεταβάλλει και τις συνθήκες μέσα στις οποίες λειτουργεί η λαϊκή και η λόγια παράδοση αντίστοιχα. Η πρώτη δεν μπορεί παρά να εντάσσεται στην πραγματικότητα και να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της, ενώ η δεύτερη μπορεί να ζει μέσα στο γυάλινο πύργο της, οχυρωμένη πίσω από την αυθεντία των κειμένων της και να αρνείται να δει τη συνεχώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα»⁷.

Ο όρος “λαϊκή παράδοση” αποτελεί, ουσιαστικά, ένα ευρύτερο όρο κάτω από τον οποίο, συνήθως, αναφέρεται ο όρος “λαϊκός πολιτισμός”. Ένας σύντομος και περιεκτικός ορισμός του λαϊκού πολιτισμού είναι: «ό, τι κληρονομούμε από τις προηγούμενες σε βάθος χρόνου γενιές και της επεξεργασίας στην οποία αυτά

⁶ Κάππου, “Παράδοση”

⁷ Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα, II* (Αθήνα: Εκδ. Πορεία, 1993), 116.

υποβάλλονται από τις συνθήκες, τις ανάγκες και τις απαιτήσεις του σύγχρονου τρόπου ζωής, που ενδέχεται να λειτουργεί διαφορετικά σε τοπικό επίπεδο»⁸. Ο, δε, Χ. Δερμιτζάκης⁹ υπογραμμίζει ότι ο λαϊκός πολιτισμός περιλαμβάνει ανώνυμα καλλιτεχνικά δημιουργήματα, στα οποία υπάρχει ελεύθερη πρόσβαση όλων των ατόμων. Διαφαίνεται, συνεπώς, ότι ο λαϊκός πολιτισμός είναι διαχρονικός και παρών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, όπως στον λόγο, στην τέχνη, τους ηθικούς κανόνες, τα έθιμα, τη γαστρονομία και γενικότερα στον τρόπο και στάση ζωής¹⁰.

Η “λαϊκή παράδοση” αποτελεί τη μετάδοση, συνήθως προφορική, από γενιά σε γενιά, γνώσεων, ηθικών και θρησκευτικών αξιών, ηθών και εθίμων, πολιτιστικών και καλλιτεχνικών δημιουργημάτων, τα οποία έχουν διαμορφωθεί από τη συμπύκνωση της συλλογικής εμπειρίας αιώνων σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αποτελεί, δε, συνδετικό κρίκο μεταξύ των γενεών. Κάποιες φορές, ένα έθιμο του χθες φτάνει σήμερα τροποποιημένο, καταδεικνύοντας ότι είναι αποδεκτό από το κοινωνικό σύνολο και ωφέλιμο για τα μέλη της ομάδας. Στοιχεία της λαϊκής παράδοσης είναι οι μύθοι, τα παραμύθια, οι παροιμίες, τα αινίγματα, τα ήθη, έθιμα και παραδόσεις, οι θρησκευτικές παραδόσεις, οι δοξασίες, οι παραδοσιακοί χοροί και τα μουσικά όργανα, τα δημοτικά τραγούδια, η λαϊκή ζωγραφική, κεραμική και ξυλογλυπτική, η παραδοσιακή αρχιτεκτονική για οικιστική ανάπτυξη, αλλά και για την υλοποίηση δευτερευόντων κτισμάτων που εξυπηρετούσαν καθημερινές ανθρώπινες ανάγκες ή δραστηριότητες και δημιουργήθηκαν από ανώνυμους τεχνίτες, όπως αλώνια, πατητήρια, κρήνες, περιστερώνες κλπ, η παραδοσιακή ενδυμασία και η υφαντική, τα παραδοσιακά επαγγέλματα, η παραδοσιακή (μεσογειακή) διατροφή κ.ά., καθώς και όσα παρέμειναν από την αρχαιότητα και συνθέτουν το ήθος και το ύφος της ζωής, τον τρόπο που ο άνθρωπος

⁸ Γεώργιος Κατσαδώρας, “Ο λαϊκός πολιτισμός την εποχή της παγκοσμιοποίησης”, στο *Διεργασίες σκέψης στο σχολείο και την κοινωνία Α σειρά: Σύγχρονα ψυχολογικά θέματα*, επιμ. Πέρσα Φώκιαλη, Νίκος Ανδρεαδάκης & Γιώτα Ξανθάκου (Αθήνα: Πεδίο, 2011), 94.

⁹ Χαράλαμπος Δερμιτζάκης, “Σύγχρονες μορφές λαϊκού πολιτισμού”, στο *1ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο με θέμα «Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση»* (Βόλος, 29 Σεπτεμβρίου – 1η Οκτωβρίου 2006)

¹⁰ Γεωργία Λουτριώτη, “Ο λαϊκός πολιτισμός σε συνδυασμό με τη χρήση νέων μέσων ως μέσο επικοινωνίας και προσέγγισης μαθητών με διαφορετική εθνικότητα και πολιτιστικό υπόβαθρο στη σύγχρονη τάξη του Δημοτικού Σχολείου” (Διπλ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2020), 9.

αντιμετωπίζει τον κόσμο και τη ζωή, όπως η υπερηφάνεια, η αγάπη για την ελευθερία, η μαχητικότητα κ.ά.

Η επαφή με τη λαϊκή παράδοση εμπλουτίζει τις γνώσεις μας, μας εμπνέει, συμβάλλει στη διατήρηση της πολιτιστικής μας ταυτότητας και βοηθά στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης. Η, δε, παραδοσιακή ζωγραφική, αρχιτεκτονική, μουσική, ποίηση κλπ. αποτελούν πηγή έμπνευσης και δημιουργικότητας.

1.2 Ανθρωπομορφισμός

Ανθρωπομορφισμός είναι «η απόδοση ανθρώπινων χαρακτηριστικών ή συμπεριφοράς σε θεούς, ζώα ή αντικείμενα», σύμφωνα με το Λεξικό της Οξφόρδης, όπως αναφέρεται από τους Soanes & Stevenson (2005)¹¹. Εννοιολογικά, προέρχεται από τις λέξεις «πρόσωπο» και «μορφή», και ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο ήταν ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (6ος αιώνας π. Χ.), ο οποίος αμφισβήτησε τα ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά και ιδιότητες των θεών¹².

Ο άνθρωπος έχει την τάση να εμπλουτίζει την πραγματική ή φανταστική συμπεριφορά των μη ανθρώπινων οντοτήτων με ανθρώπινα ψυχολογικά ή σωματικά χαρακτηριστικά, όπως συναισθήματα, προθέσεις, κίνητρα κ.λπ. Η παραπάνω διαδικασία ονομάζεται ανθρωπομορφισμός¹³ και φαίνεται να βασίζεται στην ικανότητα του ανθρώπου για «αντανεκλαστική επίγνωση» (*"reflexive consciousness"*), η οποία αναφέρεται στην αυτογνωσία του, δηλαδή στη δυνατότητά του να αντιλαμβάνεται το πώς είναι να είσαι άνθρωπος, αλλά και στην ικανότητά του να κατανοεί επίσης τη συμπεριφορά των άλλων, ακόμα και των μη ανθρώπινων οντοτήτων¹⁴. Η ικανότητα αυτή χαρακτήριζε και τον

¹¹ Nicholas Epley, Adam Waytz & John T. Cacioppo, "On seeing humans: A three Factor theory of an-thropomorphism", *Psychological Review*, 114, no. 4(October 2007): 864–886.

¹² Αλέξανδρος-Φοίβος Δ. Μουρελάτος, "Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος: πρωτοπόρος στη φιλοσοφική κριτική του ανθρωπομορφισμού", *Ariadne* 23-24, (2016): 219–232.

¹³ Nicholas Epley, Adam Waytz & John T. Cacioppo, "On seeing humans: A three Factor theory of an-thropomorphism", *Psychological Review*, 114, no. 4(October 2007): 864–886.

¹⁴ (Humphrey,1983) στο James A. Serpell, "Anthropomorphism and anthropomorphic selection—Beyond the "Cute Response"". *Society and Animals* 10, no 4. (December 2002):437-454.

πρωτόγονο άνθρωπο, καθώς έχουν ανακαλυφθεί απεικονίσεις ζώων με ανθρώπινα σώματα, χρονολογούμενες από πριν από 30.000 χρόνια¹⁵. Ο, δε, όρος ανθρωπομορφισμός μπορεί να αναφέρεται σε οποιαδήποτε οντότητα που μπορεί να ενεργεί αυτόνομα, όπως φυσικές δυνάμεις, ζώα, θεότητες, ακόμα και μηχανές και ηλεκτρονικές συσκευές¹⁶.

Μελετητές από διάφορους κλάδους έχουν, διαχρονικά, παρατηρήσει πώς οι άνθρωποι βλέπουν τις μη ανθρώπινες οντότητες, όπως ο Δαρβίνος (1872), ο Φρόυντ (1930-1989) και άλλοι. Όμως, λίγες μελέτες έχουν αναλύσει το πότε και γιατί οι άνθρωποι τείνουν να αποδίδουν ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά σε μη ανθρώπινες οντότητες¹⁷.

Ο ανθρωπομορφισμός ως ανθρώπινη δυνατότητα, δείχνει να μπορεί να ενισχύσει την ενσυναίσθησή μας σχετικά με τα μη ανθρώπινα όντα¹⁸. Η ενσυναίσθηση με τη σειρά της αποτελεί το έρεισμα για την ανάπτυξη μιας στάσης *συμπάθειας* προς τα άλλα ζώα¹⁹. Δυνητικά θα μπορούσε να αναπτύξει πλήθος ηθικών στοχασμών για τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε καθημερινά ζητήματα σχετικά με το περιβάλλον, τη φύση, τη χλωρίδα ή την πανίδα. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε μία εν δυνάμει διαφοροποίηση στον τρόπο που αντιμετωπίζουμε το φαινόμενο της ρύπανσης, αν το δούμε ως μία πρακτική που βλάπτει την «Μητέρα Γη» ή η κατανάλωση κρέατος, ίσως, γινόταν απεχθής, για πολλούς ανθρώπους, καθώς προκαλεί πόνο στους «φίλους μας τα ζώα»²⁰.

¹⁵ (Dalton, 2004) στο Nicolas Pfeuffer, Alexander Benlian, Henner Gimpel, H., & et al. "Anthropomorphic information systems", *Bus Inf Syst Eng*, 61, no 7 (August 2019), 523.

¹⁶ Nicholas Epley, Adam Waytz & John T. Cacioppo, "On seeing humans: A three factor theory of anthropomorphism", *Psychological Review*, 114, no. 4 (October 2007): 864–886.

¹⁷ Epley, Factor, 864–886.

¹⁸ Suzanne Keen, "Fast tracks to narrative empathy: Anthropomorphism and dehumanization in graphic narratives". *Project Muse* 40, no 1 (January 2011): 135-155.

¹⁹ Σταύρος Καραγεωργάκης, "Η ενσυναίσθηση ως βάση για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων" Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Πολιτικής & Διαχείρισης με τίτλο "Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής & Φιλοσοφίας", Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, (2010): 67- 81.
<http://www3.aegean.gr/environment/eeppd/CONF2010/ENV%20POLICY%20&%20MANAGEMENT%20CONF%202010%20MINUTES%20Version1.pdf>

²⁰ Nicholas Epley, Adam Waytz & John T. Cacioppo, "On seeing humans: A three factor theory of anthropomorphism", *Psychological Review*, 114, no. 4 (October 2007): 864–886.

Οι ανθρωπόμορφες αναφορές διαπερνούν όλο το φάσμα της ανθρώπινης καλλιτεχνικής έκφρασης. Η αρχαία ελληνική παράδοση είναι γεμάτη από τέτοια παραδείγματα, όπως στη «Θεογονία» του Ησιόδου, τους «Μύθους του Αισώπου», τα έργα του Ομήρου και άλλων²¹. Αλλά και στη νεότερη εποχή, στην Καπέλα Σιξτίνα στο Βατικανό, ο άνθρωπος προσπαθεί να αγγίξει τον Θεό που απεικονίζεται με ανθρώπινο πρόσωπο, ενώ στα παραμύθια του Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, νεράιδες χορεύουν²². Σήμερα, αναφορές στον ανθρωπομορφισμό εμφανίζονται κυρίως στην παιδική λογοτεχνία, στη λογοτεχνία για ενήλικες, σε κόμικς αλλά και σε ταινίες κινουμένων σχεδίων κ.λπ.

²¹ Αλέξανδρος-Φοίβος Δ. Μουρελάτος, «Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος: πρωτοπόρος στη φιλοσοφική κριτική του ανθρωπομορφισμού», *Ariadne* 23-24, (2016): 219-232.

²² James Derby, "Anthropomorphism in children's literature or "mom, my doll's talking again.", in ed. N. C. English *Elementary English* 47, no2 (1970):190-192.

2. ΖΩΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΣΜΟΣ

2.1 Η σχέση ανθρώπου-ζώων διαχρονικά

Η σχέση του ανθρώπου με τα ζώα χαρακτηρίζεται ως «αρχέτυπη»²³. Ο πρωτόγονος άνθρωπος εξέφραζε με παραστατικό τρόπο τις απόψεις και τις σκέψεις του, χρησιμοποιώντας εικόνες από τη ζωή των ζώων. Τα ζώα, εξάλλου, ήταν οι πρώτοι σύντροφοι του ανθρώπου, εκτός από το είδος του, και με ορισμένα από αυτά ανέπτυξε στενές σχέσεις για να ικανοποιήσει την αρχέγονη ανάγκη του για συντροφικότητα. Βέβαια, για την ικανοποίηση βιοτικών αναγκών του χρησιμοποιούσε ως τροφή και κάποια από τα ζώα.

Η ανάπτυξη της ιδιαίτερα στενής σχέσης με ορισμένα ζώα, τον οδήγησε ώστε να συγκρίνει²⁴ συχνά τα δικά του χαρακτηριστικά με εκείνα των ζώων (θηλαστικών και πτηνών) στον καθημερινό λόγο, αλλά και στο έργο του. Η διαρκής συναναστροφή μαζί τους και η ευκαιρία που είχε να τα παρατηρήσει, είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσει πολύ καλή γνώση των χαρακτηριστικών τους. Επιπρόσθετα, η αγάπη και ο θαυμασμός του για αυτά, τον ενέπνευσαν να τα συμπεριλάβει στα παραμύθια και τις ιστορίες του. Ο V.D. Leyen αναφέρει ότι «το πιο αρχαίο διηγηματικό υλικό, που το συναντάμε σε όλους τους πρωτόγονους λαούς, είναι οι ιστορίες για ζώα, για τις ιδιορρυθμίες, τη δύναμη, τα έργα, τη ζωή και τους αγώνες τους. Τα ζώα ζουν κατά κάποιο τρόπο σε ένα δικό τους κόσμο [...]. Ο πρωτόγονος πιστεύει, πως ο κόσμος των ζώων είναι ο αρχικός και ο πρωτότυπος και ο κόσμος των ανθρώπων αποτελεί, σα να πούμε, ένα έκτυπο εκείνου [...]. Τα ζώα είναι παντοδύναμα...»²⁵.

²³ Ευάγγελος Αυδίκος, *Το λαϊκό παραμύθι: θεωρητικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1997), 86.

²⁴ Σταμάτης Αποστολάκης, *Ριζίτικα: Τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης* (Αθήνα: Γνώση, 1993).

²⁵ Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Τα Παραμύθια μας* (Αθήνα: Εντός, 2001), 20, 23.

2.2 Απόδοση ανθρωπομορφισμού στα ζώα

Στις παραστατικές τέχνες και τη λογοτεχνία, τα ζώα αντιμετωπίζονται, συχνά, ως ομιλούντα υποκείμενα στα οποία αποδίδονται πρότυπες ηθικές συμπεριφορές, όπως η παροχή ανιδιοτελούς βοήθειας προς όλους, συμπεριλαμβανομένων και των ανθρώπων ή η συμβολή στην ομαλή συνύπαρξη όλων των όντων. Διαχρονικά στην τέχνη, τα ζώα αποκτούν, πολλές φορές, σκέψη και λόγο, αλληλεπιδρούν με τους ανθρώπους, ή διαθέτουν ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Κάποιες φορές αποτελούν το μέσο για την προβολή ηθικών σκέψεων και συμπεριφορών, ενώ άλλες φορές αποτελούν αρνητικά παραδείγματα, συμβολίζοντας κάτι επικίνδυνο, τρομακτικό και κατώτερο από τον άνθρωπο. «Όταν ένα ανθρώπινο ον μετατρέπεται σε ζώο, αυτή είναι μία κίνηση κατάβασης στην οντολογική ιεραρχία»²⁶, σύμφωνα με την Gilhus, αναφερόμενη στη μετενσάρκωση ή στον εικονογραφικό παραλληλισμό μεταξύ ανθρώπων και ζώων από την αρχαία ελληνική κοινωνία έως σήμερα. Άλλωστε, ο άνθρωπος θεωρούσε ότι δεν υπήρχε διαφορετικός τρόπος προσέγγισης του θείου στοιχείου, παρά μόνο, μέσω του διαχωρισμού της ζωικής υπόστασης από την ανθρώπινη ψυχή²⁷.

Από τους προϊστορικούς χρόνους, οι άνθρωποι αναπαριστούν σκηνές από το κυνήγι ζώων στα σπήλαια. Στους «Μύθους του Αισώπου», για διδακτικούς και μυθοπλαστικούς λόγους, τα ζώα λαμβάνουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά και συμπεριφορές. Από την αρχαιότητα έως σήμερα, το ζώο, ως έννοια και ως μορφή, αποτελεί αγαπημένη πηγή έμπνευσης στην τέχνη και τη λογοτεχνία. Τα διάφορα είδη ζώων, όμως, λαμβάνουν διαφορετική αντιμετώπιση ανάλογα με τον τρόπο που έχουν καθιερωθεί στην ανθρώπινη συνείδηση και παράδοση. Μπορεί να συμβολίζουν διάφορους θεούς, αλλά και δαίμονες, να αποτελούν φορείς του κακού ή, ακόμα, να χρησιμεύουν σαν σατιρικές μορφές²⁸. Συχνά, η έννοια του «ζώου» είναι συνυφασμένη με συγκεκριμένες προκαταλήψεις, ιδέες και έθιμα. Στη δε, λογοτεχνία, ο τρόπος απεικόνισης των ζώων έχει τη δυναμική

²⁶ Ingvild Sælid Gilhus, *Animals, Gods and Humans: Changing attitudes to animals in Greek, Roman and early Christian ideas*, (New York: Routledge, 2006), 91.

²⁷ Gilhus, *Animals, Gods and Humans*, 91.

²⁸ Boria Sax, *The mythical zoo: An encyclopedia of animals in world, myth, legend & literature*. (California: ABC-CLIO, 2001), 14-15.

να επηρεάσει τη διαμόρφωση της οπτικής μας για αυτά. Συνεπώς, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι ρόλοι που δίνονται στα έμψυχα όντα, ακόμα και στην τέχνη, έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν επιρροή στον τρόπο που τα αντιμετωπίζουμε και τα διαχειριζόμαστε. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον ότι χρησιμοποιούνται διαφορετικά ζώα, για να αποδοθούν διαφορετικοί άνθρωποι χαρακτήρες. Έτσι ένας πονηρός άνθρωπος θυμίζει αλεπού, ένας σοφός παρομοιάζεται με κουκουβάγια, ενώ ένας κακοπροαίρετος ή ύπουλος με λύκο κτλ.. Ενδεχομένως, αυτό να αποτελεί μία ένδειξη ότι αναγνωρίζουμε ότι τα ζώα μπορούν να διαφέρουν μεταξύ τους και να έχουν ένα ευρύ φάσμα αντιδράσεων και συμπεριφορών.

2.3 Σύντομη ιστορική ανασκόπηση της Λογοτεχνίας με ζώα

Αναφορές στα ζώα εντοπίζονται, διαχρονικά, τόσο σε κείμενα αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, όσο και σε Ευρωπαίων και Νεοελλήνων λογοτεχνών. Από την εποχή του Ομήρου, εμφανίζεται η τάση να πρωταγωνιστούν τα ζώα στις ιστορίες. Στην “Ιλιάδα” του Ομήρου, το άλογο του Αχιλλέα, Ξάνθος, προβλέπει το θάνατο του κυρίου του. Στη δε, αρχαία ελληνική γραμματεία υπάρχει, επίσης, μια μεγάλη ποικιλία μύθων στους οποίους τα ζώα μιλούν και δρουν ως άνθρωποι. Για παράδειγμα, στις κωμωδίες του Αριστοφάνη, (“Ορνιθες” (414 π.Χ.), “Σφήκες” (422 π.Χ.) κ.ά.) χρησιμοποιούνται ανθρωπόμορφα ζώα που μιλούν²⁹, με στόχο τον καυτηριασμό των κακώς κείμενων της αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής του, αλλά και τις φαυλότητες των συμπατριωτών του³⁰. Η χρήση ζώων ως ηρώων με ανθρώπινα χαρακτηριστικά συναντάται, ιδιαίτερα, στους Αισώπειους Μύθους³¹. Οι “Μύθοι του Αισώπου” είναι αλληγορικοί μύθοι και τα ομιλούντα ζώα αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό τους γνώρισμα³². Πλήθος ειδών, όπως λαγοί, χελώνες, πουλιά,

²⁹ Κατερίνα Παπαποστόλου, *Ζώα στα παραμύθια: Μια ιστορική αναδρομή και το σήμερα* (2020), <https://www.projectparenting.gr/environment/zoasta-paramythia-mia-istoriki-anadromi-kai-to-simera/>.

³⁰ Γραμμένη-Ελένη Πουρνή, “Τα ζώα ως πρωταγωνιστικά πρόσωπα στο έργο της Καλλιόπης Σφαέλλου”, *Fractal. Η γεωμετρία των ιδεών*, (July 2019), <https://www.fractalart.gr/zoa-kalliopisfaelloy/>.

³¹ Πουρνή, *Σφαέλλου*

³² Αλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος, *Τέρψεις και Ιστορίες: Κριτικές, φιλολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας του παραμυθιού* (Θεσσαλονίκη: Γράφημα, 2013).

λύκοι, λιοντάρια, αλεπούδες, ποντίκια, γάιδαροι ενεργούν και μιλούν σαν άνθρωποι και χρησιμοποιούνται από τον συγγραφέα ώστε να υποστηριχθεί το διδακτικό του επιμύθιο³³.

Ο ποιητής Οβίδιος (43π.Χ.-17μ.Χ.), στη Ρωμαϊκή εποχή, στο επικό του ποίημα “Μεταμορφώσεις” διαλέγει και αφηγείται, συνδυασμένους μεταξύ τους, μύθους από τη ελληνική, κυρίως, και ρωμαϊκή αρχαιότητα που περιέχουν στοιχεία μεταμόρφωσης. Δηλαδή περιγράφουν μια υπερφυσική μεταβολή της μορφής κάποιου προσώπου ή πράγματος σε κάποια άλλη. Έτσι στο έργο του, άνθρωποι μεταμορφώνονται σε ζώα και το αντίστροφο, ενώ τα ζώα σκέπτονται όπως οι άνθρωποι. Τον 2^ο αιώνα μ. Χ. συναντούμε τις παρωδίες Ομηρικών πολεμικών σκηνών “Βατραχομυομαχίες”, “Γερανομαχία” και “Αραχνομαχία” με ήρωες ζώα. Σε αυτά τα έργα, ο ανθρωπομορφισμός, όπου η αρχική του ιδέα αποδίδεται στον Όμηρο, έχει ως σκοπό να προκαλέσει ιλαρότητα, δημιουργώντας μια κωμική εντύπωση³⁴.

Σπουδαίοι μυθογράφοι, όπως ο La Fontaine (1621-1695) στη Γαλλία τον 17^ο αιώνα και ο Ivan Krilof (1788-1844) στη Ρωσία τον 19^ο αιώνα, με άμεση επίδραση από τους “Μύθους του Αισώπου”, γράφουν μύθους με ήρωες ζώα, οι οποίοι έχουν μεγάλη απήχηση στο κοινό της εποχής³⁵, αλλά αποτελούν παιδικά αναγνώσματα και στη σύγχρονη εποχή. Από το έπος του Διγενή Ακρίτα, το οποίο τοποθετείται στην αρχή της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και έπειτα, πλήθος λογοτεχνικών κειμένων πραγματεύονται το θέμα του ζώου³⁶

³³ Γραμμένη-Ελένη Πουρνή, “Τα ζώα ως πρωταγωνιστικά πρόσωπα στο έργο της Καλλιόπης Σφαέλλου”, *Fractal. Η γεωμετρία των ιδεών*, (July 2019), <https://www.fractalart.gr/zoa-kalliopisfaelloy/>.

³⁴ Albin Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα: Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, 1988).

³⁵ Κατερίνα Παπαποστόλου, *Ζώα στα παραμύθια: Μια ιστορική αναδρομή και το σήμερα* (2020), <https://www.projectparenting.gr/environment/zoasta-paramythia-mia-istoriki-anadromi-kai-to-simera/>.

³⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής: *Διγενής Ακρίτας* (τέλος 10ου - αρχές 11ου μ. Χ. αιώνα), *Διήγησις παιδιόφραστος περί των τετραπόδων* (δεύτερο μισό του 14ου αιώνα), *Πουολόγος* (13ος-14ος αι.), *Ιμπέριος και Μαργαρώνα* (15ος αι. περίπου), *Το Συναξάριον του τιμημένου γαδάρου και Φυλλάδα του γαδάρου* (15ος αι.-16ος), *Αραβικόν Μυθολογικόν* (1757-1762), *Ο Πόρφυρας* (1847-1849) του Διονύσιου Σολωμού, *Ο Πίθηκος Ξουθ ή Τα ήθη του αιώνας* (1848) του Ιάκωβου Πιτσιπιού, *Μύθοι* (1865) του Ιωάννη Βηλαρά, *Τα ζώα* (1883) του Ιωάννη Πολέμη, *Ο σοφός χοίρος* (1888) του Μπάμπη Άννινου, *Ο μπαρμπα-Γιάννης και ο γαδάρος του* (1894) του Αργύρη Εφταλιώτη, *Τα άλογα του Αχιλλέως* (1897) του Κωνσταντίνου Καβάφη, *Ο πετεινός*

2.4 Ζωικός ανθρωπομορφισμός και ηθικά ζητήματα

Ο ανθρωπομορφισμός των ζώων αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο θέμα στη διεθνή βιβλιογραφία εξαιτίας των ηθικών ζητημάτων που ανακύπτουν³⁷. Απαιτεί ειδικούς χειρισμούς και προσεγγίσεις, καθώς τα ζώα έχουν τόσο γνωστικές ικανότητες³⁸, όσο και βασικά συναισθήματα³⁹. Συνεπώς, η απόδοση «ψυχής» στα ζώα δεν μπορεί να οφείλεται αποκλειστικά στον ανθρωπομορφισμό και, παράλληλα, οι παράγοντες που επηρεάζουν τον τρόπο και τη συχνότητα του ζωικού ανθρωπομορφισμού είναι δύσκολο να εξηγηθούν⁴⁰. Ορισμένοι από αυτούς τους παράγοντες μπορεί να είναι η αντιληπτική ομοιότητα των ανθρώπων με τα ζώα, οι σχέσεις που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ ανθρώπων και συγκεκριμένων ζώων συντροφιάς, όπως σκύλοι και γάτες, αλλά και η κοινή φυλογενετική ομάδα⁴¹. Ο ανθρωπομορφισμός στα ζώα μπορεί να πάρει πολλές

(1914) του Γιάννη Βλαχογιάννη, *Τα άγρια και τα ήμερα του βουνού και του λόγγου* (1921) του Στέφανου Γρανίτσα, *Το χτυπημένο γεράκι* (1927) του Ζαχαρία Παπαντωνίου, *Τα χελιδόνια* (1931) του Κωστή Παλαμά, *Ο μάγκας* (1935) της Πηνελόπης Δέλτα, *Οι γλάροι* (1941) του Ηλία Βενέζη, *Στο άλογό μου* (1945) του Νίκου Καββαδία, *Ο άνθρωπος με το φλεμόνι* (1951) του Μ[ίτια] Καραγάτση, *Ο ταύρος* (1960) του Ιακώβου Καμπανέλλη, *Η άρκτος* (1963) Επαμεινώνδα Γονατά, *Τα καημένα τα πουλάκια* (1964) του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, *Η φάλαινα* (1965) του Φώτη Κόντογλου, *Μια ψείρα* (1970) του Νίκου-Γαβριήλ Πεντζίκη, *Τα τζιτζίκια* (1972) του Οδυσσέα Ελύτη, *Τα απομνημονεύματα ενός γάτου* (1974) και *Ο Κανέλλος Αγαθίας Γκέκας* (1978) της Καλλιόπης Σφαέλλου, *Κάι, κάι θεούλη μου* (1989) του Σωτήρη Δημητρίου

Ανδριάντα Ταγκαλάκη, «Η παρουσία των ζώων στην πεζογραφία των Ανδρέα Καρκαβίτσα, Μιχαήλ Μητσάκη, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και Εμμανουήλ Ροΐδη» (Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, 2018)

Επιπλέον, *Τα τρία μικρά λυκάκια* (1993) του Ευγένιου Τριβιζά, με 36 ανατυπώσεις και πάνω από 110000 αντίτυπα έως το 2017 αποτελεί αγαπημένο και πλέον διαχρονικό παραμύθι. Έπειτα, *Ο Τριγωνοφαρούλης* (1997) του Βαγγέλη Ηλιόπουλου, *ο Γκαργκαρής Γκριζονούρης* (2001) της Άννας Δασκαλοπούλου, *Η αλεπού και ο σπουργίτης* (2008) της Χρυσάνθης Καραϊσκού, *Οχ, χταπόδι, λάθος πόδι!* (2016) του Αντώνη Παπαθεοδούλου, *Η Ρίνα αποφασίζει να μιλήσει* (2019) της Ελένης Δασκαλάκη κ.ά

³⁷ Gabriella Airenti, "The Development of anthropomorphism in interaction: Intersubjectivity, imagination, and theory of mind", *Frontiers in Psychology*, 9. (November 2018), <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02136>.

³⁸ Kristin Andrews, *The Animal Mind: An Introduction to the Philosophy of Animal Cognition* (New York: Routledge, 2015).

³⁹ J. Panksepp and L. Biven, *The Archaeology of Mind: Neuroevolutionary Origins of Human Emotions* (New York: WW Norton & Company, 2012).

⁴⁰ Gabriella Airenti, "The Development of anthropomorphism in interaction: Intersubjectivity, imagination, and theory of mind", *Frontiers in Psychology*, 9. (November 2018), <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02136>.

⁴¹ Timothy J. Eddy, Gordon G. Gallup, Jr & Daniel J. Povinelli, "Attribution of cognitive states to animals: Anthropomorphism in comparative perspective", *Journal of Social Issues* 49 (April 2010): 87-101.

μορφές, από τις απεικονίσεις ζώων με ανθρώπινα χαρακτηριστικά και συναισθήματα στη μυθολογία, τη λογοτεχνία, την τέχνη, αλλά και μέχρι τον καθημερινό λόγο που χρησιμοποιείται για την περιγραφή της συμπεριφοράς των κατοικίδιων, αλλά και άλλων ζώων.

Στα κατοικίδια ζώα παρατηρείται υψηλότερο επίπεδο ανθρωπομορφισμού, καθώς αναφέρονται συχνά ως σύντροφοι του ανθρώπου. Παράλληλα, η συμβίωση με τα ζώα δείχνει να επηρεάζει την απόδοση συναισθημάτων, κυρίως των δευτερευόντων, σε αυτά⁴². Ενώ, σε μελέτη ανάλογου περιεχομένου, γίνεται αναφορά ότι στα κατοικίδια αποδίδεται μεγαλύτερος αριθμός συναισθημάτων⁴³.

Έρευνες⁴⁴ εμφανίζουν ότι οι άνθρωποι είναι ασυνεπείς στον τρόπο που αντιμετωπίζουν τα ζώα. Η εξήγηση που αποδίδεται για αυτή την ασυνέπεια, είναι ότι οι άνθρωποι, αφενός, επιθυμούν να έχουν ζώα ως συντρόφους και, παράλληλα, τα χρησιμοποιούν για να ικανοποιήσουν βασικές τους ανάγκες⁴⁵. Για την επίτευξη αυτού του στόχου τους, αντιμετωπίζουν με διαφορετικό τρόπο τα ζώα, διαφοροποιώντας και τις υποχρεώσεις τους απέναντί τους.

Μία γενική εξήγηση που μπορεί να διατυπωθεί για τον ανθρωπομορφισμό στα ζώα είναι ότι προέρχεται, περισσότερο, μέσα από την αγάπη του ανθρώπου προς αυτά και λιγότερο επειδή μπορούν να αποτελούν ιδιοκτησία του. Κατά συνέπεια, οι πεποιθήσεις του ανθρώπου σχετικά με τις ανθρώπινες ιδιότητες των ζώων, επηρεάζονται, κυρίως, από τη σχέση του μαζί τους, χωρίς να φαίνεται ότι συμβαίνει και το αντίστροφο.

⁴² Paul Morris, Sarah Lesley & Sarah Knight, "Belief in the animal mind: does familiarity with animals influence beliefs about animal emotions?", *Society & Animals* 20, no3 (January 2012): 211-224.

⁴³ Taylor Berry & Julia Wilkins, "The gendered portrayal of inanimate characters in children's books", *Journal of Children's Literature* 42, no 2 (Fall 2017):4-15.

⁴⁴ Anthony L. Podberscek, "Good to pet and eat: the keeping and consuming of dogs and cats in South Korea". *Journal of Social Issues* 65, no 3 (July 2009): 615-632. doi: 10.1111/j.1540-4560.2009.01616.x

⁴⁵ James A. Serpell, "Having our dogs and eating them too: why animals are a social issue", *Journal of Social Issues* 65, no3 (July 2009): 633-644. doi: 10.1111/j.1540-4560.2009.01617.x

3. ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

3.1 Η Λαϊκή Λογοτεχνία και τα είδη της

Η προφορική ή λαϊκή λογοτεχνία αποτελεί τμήμα της προφορικής παράδοσης και περιέχει τα πιο σύνθετα και διακριτά ως προς τη μορφή τους, είδη προφορικού λόγου. Χαρακτηριστικό στοιχείο της λαϊκής λογοτεχνίας είναι ότι τα έργα παραλλάσσονται διαρκώς από στόμα σε στόμα, παραμένοντας, όμως, αμετάβλητος ο κεντρικός πυρήνας τους. Περιλαμβάνει, δε, είδη που διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την έκταση, το περιεχόμενο και το συναισθηματικό αποτέλεσμα⁴⁶. Στα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας συγκαταλέγονται τα δημοτικά τραγούδια, τα παραμύθια, οι ευτράπελες διηγήσεις, τα αινίγματα, οι παροιμίες, οι μύθοι, οι θρύλοι, τα ξόρκια, οι ευχές και οι κατάρες και τέλος, οι λαογραφικές λέξεις και τα ονόματα⁴⁷. Δύο είναι τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να πληροί ένα είδος ώστε να ενταχθεί στη λαϊκή λογοτεχνία και το διακρίνουν από την λόγια παράδοση. Η πολλαπλή ύπαρξη είναι το πρώτο χαρακτηριστικό, δηλαδή θα πρέπει το έργο να απαντάται σε περισσότερους από έναν τόπους και να παρουσιάζει διαχρονικότητα. Το δεύτερο γνώρισμα είναι η ύπαρξη παραλλαγών του, καθώς η διάδοση αυτών των λογοτεχνικών ειδών ήταν προφορική και κατά συνέπεια το πρωτότυπο έργο υφίστατο τροποποιήσεις. Αξίζει να επισημανθεί ότι δύο παραλλαγές δεν είναι ποτέ ίδιες μεταξύ τους. Τα είδη λαϊκής λογοτεχνίας αποτελούν μία μορφή ψυχαγωγίας των μελών της προβιομηχανικής κοινωνίας, έχοντας, ενίοτε, και χαρακτήρα διαπαιδαγώγησης των νεώτερων μελών της κοινότητας.

⁴⁶ Κωνσταντίνα Γαλούρη, "Το λαϊκό παραμύθι ως εκπαιδευτική πρακτική. Το παράδειγμα δυο κοινοτήτων της Θράκης" (Μετ. Διπλ. Εργ., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2021).

⁴⁷ Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Ε.Τ.Ε., 1992, δ' έκδ., 1977 α' έκδ.).

3.2 Μύθοι με ζώα

Στην πρώιμη ελληνική αρχαιότητα, «μύθος», σήμαινε «λόγος», δηλαδή ομιλία, άσχετα με την αλήθεια ή μη του περιεχομένου της. «Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν στους μύθους τους και θεωρούσαν αληθινές αυτές τις εξιστορήσεις σε αντίθεση με τους ακροατές των παραμυθιών που γνώριζαν το ψευδές περιεχόμενό τους»⁴⁸. Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα λογοτεχνικά είδη, το οποίο γεννήθηκε από την εγγενή ανάγκη του ανθρώπινου πνεύματος να εκφράζεται με τη βοήθεια εικόνων και μορφών, αλλά και από τον ανιμισμό που χαρακτηρίζει τη σκέψη του πρωτόγονου ανθρώπου, ο οποίος θεωρεί έμψυχα όντα τα στοιχεία της φύσης⁴⁹. Ο μύθος, ως αποτέλεσμα λαϊκής σοφίας, παρατηρώντας και κρίνοντας, συνοψίζει γνώμες και πείρα για τη ζωή και επιδιώκει να δώσει διδάγματα για τη σωστή πορεία της ή κάποιες φορές ερμηνεύει ορισμένα φαινόμενά της⁵⁰. Τμήμα των μύθων είναι Λογικό, τμήμα τους Ηθικό και τμήμα Μεικτό ⁵¹.

Αργότερα, πήρε μία διαφορετική έννοια και «μύθος» δηλώνει το «λόγο που δεν είναι αληθινός». Έτσι, «μύθος είναι πια ένας κόσμος που δεν υπακούει στις συμβάσεις της απτής πραγματικότητας και στους νόμους της λογικής, είναι μια κατασκευή της συνείδησης μπροστά στην ανάγκη –και στην ανημποριά– του ανθρώπου να εξηγήσει όλα αυτά που υπάρχουν και συμβαίνουν γύρω του»⁵². Επίσης, «μύθοι, [...] κατά τη νεοελληνική αντίληψη είναι και εκείνες οι διηγήσεις με πρωταγωνιστές τα ζώα, που έχουν σκοπό να παραδειγματίσουν ή να διδάξουν»⁵³.

Μύθους με ζώα συναντάμε σε όλους τους λαούς και είναι πολλές οι θεωρίες για την προέλευσή τους. Άλλωστε η σχέση ανθρώπου και ζώων είναι ισχυρή και

⁴⁸ Ευάγγελος Αυδίκος, *Το λαϊκό παραμύθι- θεωρητικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Εκδ: Οδυσσέας, 1997), σελ 128

⁴⁹ Ζήσης Σαρίκας & Αγνή Λιάπα (μετάφραση), «ΑΙΣΩΠΟΣ μύθοι», Αρχαίοι Συγγραφείς (Αθήνα: Εξάντας, 1993), σελ. 21.

⁵⁰ Θρασύβουλος Σταύρου (μετάφραση), *Αισώπου Μύθοι*, (Θεσσαλονίκη Α' έκδοση: Γ. Παπαδημητρίου, 1966).

⁵¹ Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας, Μύθοι και Μυθοποιοί- Αφιέρωμα, (Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1987), σελ. 14.

⁵² Ζωή Βαλάση, *Εισαγωγή στη μελέτη της λογοτεχνίας και των βιβλίων για παιδιά* (Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001), σελ. 27.

⁵³ Βασίλειος Δ. Αναγνωστόπουλος, *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας –Α' Ανιχνεύσεις* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1987), σελ. 82.

χάνεται στα βάθη της ιστορίας, καθώς, στις πρωτόγονες κοινωνίες, η ανθρώπινη επιβίωση εξαρτιόταν, σε μεγάλο βαθμό, από αυτά. Αυτό έχει ως συνέπεια, τα ζώα να κατέχουν κυρίαρχη θέση σε αυτές τις κοινωνίες. Όπως γράφει ο V.D. Leyen στα παραμύθια των Ινδιάνων που αποτελούν ρεαλιστικά κείμενα, στα οποία εμφανίζονται οι κοινωνικές σχέσεις των μελών της φυλής, «*νομίζει κανείς πως διαβάζει εγχειρίδιο ζωολογίας, τόσα πολλά είδη από ψάρια, πουλιά και ερπετά εμφανίζονται σ' αυτά τα παραμύθια*»⁵⁴. Οι άνθρωποι, συχνά, έβαζαν τα ζώα στους μύθους τους από φόβο και σε μια προσπάθεια εξευμενισμού, θέλοντας να προστατευτούν οι ίδιοι από το κακό ή από καταστροφές, αλλά και να προστατέψουν τις καλλιέργειές τους και την κτηνοτροφία τους. Κάποτε, δε, απέφευγαν και να σκοτώσουν ή να τραφούν με ζώα⁵⁵. Σε άλλες περιπτώσεις, η υιοθέτηση των ζώων στους μύθους, μπορεί να οφειλόταν και στη λατρεία του ανθρώπου για τα ζώα (τοτεμισμός).

«*Οι μύθοι των ζώων δεν ανήκουν αναγκαστικά σε έναν λαό, αλλά δημιουργήθηκαν από την επαφή του πρωτόγονου ανθρώπου με τα ζώα*»⁵⁶. Ανάλογα με το είδος της επαφής ανθρώπου και ζώων, οι διηγήσεις διαμορφώθηκαν σε αιτιολογικές, σοβαρές, ευτράπελες, επεισοδιακές, σε μύθους παροιμιώδεις και παραμύθια για τα ζώα⁵⁷. Ως κοιτίδα των μύθων θεωρείται η Ινδία και ακολούθησε, στη συνέχεια, η εξάπλωσή τους στη Δύση. Ωστόσο, υποστηρίζεται από κάποιους ότι όλοι, σχεδόν, οι μύθοι είναι ελληνικοί⁵⁸. Στην Ελλάδα, στα “*Έργα και Ημέραι*” του Ησίοδου και στον Αρχίλοχο υπάρχουν μύθοι ζώων. Ο Πλούταρχος θεωρούσε τα ζώα ως πνεύματα των θεών και θέλοντας να τιμήσει τα θεία, προέτρεπε την αγάπη γι’ αυτά. Όμως, η παρακαταθήκη στις επόμενες γενιές, των περισσότερων μύθων με ζώα, αποδίδεται στον Αίσωπο, ο οποίος αναφέρεται και

⁵⁴ Μιχάλης Γ. Μερακλής, Τα Παραμύθια μας (Αθήνα: Εντός, 2001)

⁵⁵ Δημήτριος Σ. Λουκάτος, “Τα ελληνικά λαϊκά παραμύθια”, Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας Αφιέρωμα: Το παραμύθι και οι παραμυθάδες, τχ 3, (Αθήνα: Καστανιώτης, 1988)

⁵⁶ Βασίλειος Δ. Αναγνωστόπουλος, Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας –Α’ Ανιχνεύσεις (Αθήνα: Καστανιώτης, 1987), σελ. 82.

⁵⁷ Αιμιλία Αραμπατζή και Σοφία Τουνουσίδου, “Ο ρόλος των ζώων στην παιδική λογοτεχνία”. (Διπλ. Εργ., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Τομέας: Ανθρωπιστικών Επιστημών, 2006), σελ. 7.

⁵⁸ Βασίλειος Δ. Αναγνωστόπουλος, Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας –Α’ Ανιχνεύσεις (Αθήνα: Καστανιώτης, 1987), σελ. 82-83.

από τον ιστορικό Ηρόδοτο και έζησε περί τα 600 π. Χ. Αρχικά οι [358]⁵⁹ “Μύθοι του Αισώπου” δηλαδή σύντομες, αλληγορικές, διασκεδαστικές και παράλληλα διδακτικές ιστορίες που είχαν, συνήθως, ως πρωταγωνιστές, ζώα με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, μεταδίδονταν, μόνο, προφορικά. Σύμφωνα με τον Μ. Γ. Μερακλή⁶⁰ (1987)

«Η συλλογή που φέρει το όνομα του Αισώπου είναι μια δεξαμενή από δημιουργήματα της λαϊκής λογοτεχνίας, από διαφορετικές εποχές. Η λαϊκή προέλευση του μύθου εξασφαλίζεται και από την ομοιότητα που υπάρχει μεταξύ αυτού και του λαϊκού παραμυθιού, τέτοια ομοιότητα, ώστε να μην είναι δυνατό να διαγραφεί ένα διαχωριστικό όριο ανάμεσά τους, καθώς συχνά το ένα εισχωρεί μέσα στο άλλο είδος. Ακριβώς η βεβαιότητα ως προς τον προσδιορισμό της προσωπικότητας του Αισώπου, οι αναρίθμητες παραλλαγές και ποικιλίες των έργων που προσγράφονται σ’ αυτόν και η απίθανη εξάπλωσή τους και στις πιο μακρινές χώρες, συνηγορούν για την προέλευσή τους από τη στοματική παράδοση και τη λαογραφία. Καθώς ο Αίσωπος αυτού του θρύλου εκλαμβάνεται ως ο εκπρόσωπος μιας κοσμοθεωρίας ριζικά αντιτιθέμενης στην κοσμοθεωρία των ηρωικών (αριστοκρατικών) τάξεων και ως η ενσάρκωση μιας πραγματικής αντίληψης για τη ζωή, μιας αγροτικής εξυπνάδας και οξύνοιας [...], έτσι ο μύθος αποδείχθηκε, με τη συντομία, την απλότητα και την καθαρότητά του, ως το ανάγνωσμα που ταίριαζε σε πλατύτατα λαϊκά στρώματα».

Στην αρχαία Αθήνα ήταν απαραίτητο προτέρημα ενός μορφωμένου πολίτη, η με χάρη, διήγηση ενός καλοδιαλεγμένου μύθου⁶¹. Οι τρεις σωζόμενες συλλογές των “Αισώπειων μύθων” προέρχονται από πολύ αργότερα (1ος ή 2ος αιώνας μ. Χ.) και είναι: α) Η “*Collectio Augustana*”, η οποία είναι η αρχαιότερη και η καλύτερη, β) Η “*Collection Vindobonensis*” και γ) Η “*Collection Accursiana*”⁶². Επίσης σώζεται,

⁵⁹ Ο μεγαλύτερος αριθμός καταγεγραμμένων μύθων, σύμφωνα με μελετητές και ιστορικούς, οι οποίοι περιέχονται στην έκδοση του Γάλλου ελληνιστή Σαμπρύ. Θρασύβουλος Σταύρου (μετάφραση), *Αισώπου Μύθοι*, (Θεσσαλονίκη Α' έκδοση: Γ. Παπαδημητρίου, 1966).

⁶⁰ Μιχάλης Γ. Μερακλής, “Το αισώπειο ζήτημα”. *Διαβάζω* 167 (Μάιος 1987):24-25.

⁶¹ Γεωργία Ταρσούλη, *Αισώπου Μύθοι*, (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος: Ατλαντίς, 1953),8.

⁶² Παναγιώτα Βαΐου, “Οι Διασκευές των Μύθων του Αισώπου” (Διπλ. Εργ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, 2004).

σε δύο παραλλαγές, ο “Αισώπου Βίος ή Μυθιστορία”, όπου αποτελεί ένα έντεχνο αλλά λαϊκότροπο μυθιστορικό αφήγημα, το οποίο, στο χειρόγραφο, έχει τεθεί πριν από την “*Collectio Augustana*”⁶³. «Όμως, [οι μύθοι του Αισώπου] από την ελληνιστική εποχή (4ος αι. π.Χ.) και μετά γνώρισαν αλλεπάλληλες γραπτές επεξεργασίες και πλούσια μεταφραστική τύχη σε άλλες γλώσσες»⁶⁴.

Η πρόθεση του Αισώπου δεν ήταν η καλλιέργεια του μύθου ως λογοτεχνικό είδος, αλλά χρησιμοποιούσε την αφήγηση μύθων ως μέσο πολιτικής δράσης⁶⁵. Κύρια γνωρίσματα αυτών των διηγήσεων είναι, ότι τα ζώα μιλούν και ενεργούν με τρόπο φυσικό, σαν λογικά όντα, τα κείμενα είναι λιτά, λείπουν η μαγεία και το υπερφυσικό που αποτελούν βασικά στοιχεία των παραμυθιών και τελειώνουν με ένα επιμύθιο ή μια παροιμία. Έχουν, δηλαδή, διδακτικό χαρακτήρα, όντας φορείς της λαϊκής βιοθεωρίας⁶⁶ και εκεί εντοπίζεται η κύρια διαφορά τους από τα παραμύθια. Μπορούμε να πούμε ότι οι περισσότεροι μύθοι που έχουν πρωταγωνιστές ζώα, και ειδικά οι διδακτικοί, είχαν ταυτιστεί, αλλά και συνεχίζουν να ταυτίζονται με τους “*Μύθους του Αισώπου*”. Βέβαια, στον κόσμο του Αισώπου δεν κατοικούν, μόνο, ζώα, αλλά έχουν την αριθμητική υπεροχή έναντι των ανθρώπων και των θεών και των προσωποποιημένων άψυχων αντικειμένων και στοιχείων της φύσης. Με αποτέλεσμα, στην αγγλική βιβλιογραφία, οι μύθοι να είναι γνωστοί ως *Beast Fables*⁶⁷. Ο Θρασύβουλος Σταύρου (1966) πραγματοποίησε μία ταξινόμηση 426 “*Μύθων του Αισώπου*” και διαπιστώνονται τα εξής: α) 310 μύθοι έχουν πρωταγωνιστές ζώα, β) 199 μύθοι έχουν πρωταγωνιστές ανθρώπους, γ) 39 μύθοι έχουν πρωταγωνιστές θεούς, δ) 13 μύθοι είναι με φυτά, ε) 7 μύθοι ασχολούνται με στοιχεία της φύσης, στ) 6 μύθοι έχουν ήρωες αντικείμενα και ζ) 1 μύθος έχει ήρωες τα μέλη του σώματος⁶⁸. Ο μεγαλύτερος αριθμός καταγεγραμμένων μύθων, σύμφωνα με

⁶³ Βαΐου, “Οι Διασκευές των Μύθων του Αισώπου”

⁶⁴ Δημήτρης Κιτσούλης, Οι Μύθοι του Αισώπου στη Δημόδη Γραμματεία, <https://cognoscoteam.gr/archives/28721>

⁶⁵ Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας, *Μύθοι και Μυθοποιοί- Αφιέρωμα*, (Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1987), 14.

⁶⁶ Ευάγγελος Αυδίκος, *Το λαϊκό παραμύθι: θεωρητικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1997), 85-90.

⁶⁷ Α.Α. Γιαννικοπούλου “Τα ζώα στους αισώπειους μύθους και η στάση των νηπίων απέναντί τους”, *Διαδρομές*, 42 (Καλοκαίρι 1996), 91.

⁶⁸ Θρασύβουλος Σταύρου (μετάφραση), *Αισώπου Μύθοι*, (Θεσσαλονίκη Α' έκδοση: Γ. Παπαδημητρίου, 1966).

μελετητές και ιστορικούς, οι οποίοι περιέχονται στην έκδοση του Γάλλου ελληνιστή Σαμπρύ είναι 358⁶⁹. (Στο Παράρτημα Α καταγράφονται με αλφαβητική σειρά 350 τίτλοι “*Μύθων του Αισώπου*”).

Στους μύθους με ζώα, η απεικόνιση της προσωπικότητάς τους με σταθερό και μονοδιάστατο τρόπο, έχει προκαλέσει, τόσο στη λογοτεχνία, όσο και στην προφορική επικοινωνία των ανθρώπων, τη δημιουργία στερεοτύπων για κάποια στοιχεία του ανθρώπινου χαρακτήρα. Για παράδειγμα η αλεπού έχει χαρακτηριστεί ως πονηρή, ο σκύλος είναι πάντα πιστός. Με τον ίδιο τρόπο, οι ουσιώδεις αναφορές σε συγκεκριμένες υποθέσεις μύθων ζώων έχουν εξελιχθεί σε γνωστές παροιμιακές φράσεις, όπως «*μερίδα του λέοντος*» και «*κροκοδείλια δάκρυα*»⁷⁰. Είναι γεγονός ότι η απόδοση στα ζώα ενός υπεραπλουστευμένου χαρακτήρα και συμπεριφοράς δημιουργεί με αυτό τον τρόπο, ένα κοινό κώδικα επικοινωνίας και έτσι, οι μύθοι είναι πιο εύκολα κατανοητοί. Όμως, έχει δημιουργήσει προκαταλήψεις για ορισμένα είδη, με πιο αδικημένο, ίσως, τον λύκο που ενσαρκώνει στους μύθους, και στη συνέχεια σε πολλά άλλα λογοτεχνικά έργα, τον ανόητο κακό της υπόθεσης⁷¹. Να σημειώσουμε ότι οι χαρακτήρες ορισμένων ζώων στους μύθους έρχονται σε σύγκρουση με τις επικρατούσες συμβάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μέλισσα όπου στους μύθους “Μελισσοκόμος” και “Μέλισσες και Δίας” παρουσιάζεται ως το σύμβολο της μέγιστης κακίας, σε αντίθεση με την κοινή αντίληψη που τη θεωρεί υπόδειγμα εργατικότητας⁷².

Σύμφωνα με την Μ. Καπλάνογλου (1988), οι μύθοι των ζώων εξελίχθηκαν πολύ γρήγορα σ’ ένα από τα πιο δημοφιλή είδη της παιδικής λογοτεχνίας. Οι ιστορίες με ζώα αποτέλεσαν έναυσμα για τη δημιουργικότητα των συγγραφέων, καθώς τους επέτρεπαν να περιγράψουν καταστάσεις που αφορούν το παιδί, όμως, από

⁶⁹ Σταύρου. *Αισώπου Μύθοι*, 8.

⁷⁰ Αιμιλία Αραμπατζή και Σοφία Τουνουσίδου, “Ο ρόλος των ζώων στην παιδική λογοτεχνία” Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Τομέας: Ανθρωπιστικών Επιστημών (Αλεξανδρούπολη, 2006)

⁷¹ Α.Α. Γιαννικοπούλου “Τα ζώα στους αισώπειους μύθους και η στάση των νηπίων απέναντί τους”, *Διαδρομές*, 42 (Καλοκαίρι 1996), 91.

⁷² Α.Α. Γιαννικοπούλου “Τα ζώα στους αισώπειους μύθους και η στάση των νηπίων απέναντί τους”, *Διαδρομές*, 42 (Καλοκαίρι 1996), 92.

μία ασφαλή απόσταση, μέσα από τις περιπέτειες ανθρωπόμορφων ζώων⁷³. «Σε εποχές κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης οι μύθοι ζώων ήταν ένας έμμεσος τρόπος παράκαμψης της λογοκρισίας, σάτιρας και έκφρασης απόψεων με σύμβολα»⁷⁴.

⁷³ Μαριάνθη Καπλάνογλου, *Ελληνική Λαϊκή Παράδοση* (Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1988), 73.

⁷⁴ Ευάγγελος Αυδίκος, *Το λαϊκό παραμύθι: θεωρητικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1997), 88.

3.3 Τα ζώα στα Λαϊκά Παραμύθια

Η λέξη παραμύθι προέρχεται από το αρχαίο ρήμα παραμυθούμαι που σημαίνει παρηγορώ, δηλαδή «*ανακουφίζω κάποιον από τη λύπη του χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα λόγια*». Κατά συνέπεια, το παραμύθι αποτελούσε για τους ανθρώπους, έναν τρόπο ψυχαγωγίας και χαλάρωσης από τη δύσκολη καθημερινότητα. Ο ορισμός που δίνουν για το παραμύθι, τονίζοντας, μεταξύ άλλων, την ποιητικότητά του, οι περίφημοι σχολιαστές των Αδελφών Grimm, Johannes Bolte και Georg Polivka είναι « [...] *μια διήγηση δημιουργημένη με ποιητική φαντασία, παρμένη ιδιαίτερα από τον κόσμο του μαγικού, μian ιστορία του θαύματος που δεν εξαρτάται από τους όρους της πραγματικής ζωής, και την ακούνε με ευχαρίστηση μεγάλοι και μικροί, έστω και αν δεν τη θεωρούν πιστευτή*»⁷⁵. Ενώ, ο Berendsohn, από τους πρώτους συστηματικούς μελετητές των παραμυθιών των Αδελφών Grimm, υποστηρίζει ότι «[...] *το παραμύθι είναι η καθαρότερη ποίηση των πόθων μας, όπου καταφεύγει η βασανισμένη μας ψυχή για να ανακουφιστεί από τη στενότητα και χυδαιότητα της βαριάς καθημερινότητας*»⁷⁶.

Συγγενές του μύθου αλλά διαφοροποιημένο εννοιολογικά, το παραμύθι αποτελεί, από τη γένεσή του, μια μυθιστοριογραφία, μια επινόηση, μια λαϊκή αφήγηση βγαλμένη από τη φαντασία, η οποία χρησιμοποιεί, συχνά μεταφορικά, ένα ζώο ως κεντρικό ήρωα ή εισάγει στερεότυπους χαρακτήρες, όπως για παράδειγμα, ο κατεργάρης. Γνώρισμά του είναι η έντεχνη διήγηση και το διηγηματικό πλάτος⁷⁷. «[...] *Ό, τι είναι στη λογοτεχνία το μυθιστόρημα, είναι στη λαογραφία το παραμύθι. Το κείμενό του μπορεί κάποτε να κρατάει και ώρες και μέρες η αφήγηση*»⁷⁸. Ο Β. Α. Αναγνωστόπουλος (1987)⁷⁹ επισημαίνει την κύρια

⁷⁵ Ευάγγελος Γ. Αυδίκος. *Το λαϊκό παραμύθι: θεωρητικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1997), 33

⁷⁶ Μιχαήλ Γ. Μερακλής, *Έντεχνος Λαϊκός λόγος, Κείμενα και Κριτική Νεοελληνικού Λόγου* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2007).

⁷⁷ Βασίλειος Α. Αναγνωστόπουλος, *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας -Α'* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1987), 65.

⁷⁸ Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Τα ελληνικά λαϊκά παραμύθια», *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας Αφιέρωμα: Το παραμύθι και οι παραμυθάδες*, τχ 3, (Αθήνα: Καστανιώτης, 1988), σελ. 33.

⁷⁹ Βασίλειος Α. Αναγνωστόπουλος, *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας -Α'* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1987), 65.

διαφορά μεταξύ μύθου και παραμυθιού, λέγοντας ότι ο σκοπός του παραμυθιού είναι η τέρψη, ενώ του μύθου, η διδασχή. Το λαϊκό παραμύθι, το οποίο αποτελεί το παλαιότερο είδος σε σχέση με το έντεχνο ή σύγχρονο παραμύθι, έχει ως δημιουργό του, το λαό και διασώζεται από γενιά σε γενιά μέσω του προφορικού λόγου. Μία από τις ιδιαιτερότητές του που το διαχωρίζει από το έντεχνο, είναι η μαγεία που αποτελεί γνώρισμα των Μαγικών Παραμυθιών, και η οποία δίνει τη λύση πάντα, παρά τις δυσκολίες της πραγματικότητας και τα εκάστοτε εμπόδια.

Τα λαϊκά παραμύθια αποτέλεσαν τη βάση για τη δημιουργία των κλασικών παραμυθιών. Οι πιο διάσημοι δημιουργοί κλασικών παραμυθιών είναι οι Αδελφοί Grimm και ο Χανς Κρίστιαν Άντερσεν, όπου, αρχικά, μέσω της προφορικής παράδοσης, έγιναν γνωστοί στο κοινό και αργότερα μέσα από τα γραπτά κείμενα. Ο Άντερσεν χρησιμοποίησε μοτίβα από λαϊκά παραμύθια, δημιουργώντας ιστορίες χωρίς λαογραφικό χαρακτήρα. Τα πρώτα λαϊκά παραμύθια δεν προορίζονταν, από την αρχή, για μικρά παιδιά. Περιείχαν στερεότυπα και βία, χαρακτηριστικά των κοινωνιών εκείνης της εποχής και στη συνέχεια προσαρμόστηκαν στο εκάστοτε σύγχρονο πλαίσιο. Άλλωστε τα λαϊκά παραμύθια σαν είδος που διαμορφώνεται από το λαό, προσαρμόζεται και αλλάζει ανάλογα με τα πιστεύω, τα ήθη, τις επιθυμίες και τους φόβους της κάθε εποχής, έχοντας ως στόχο την ψυχαγωγία.

Υπάρχουν πολλά λαϊκά παραμύθια που παρουσιάζουν ζώα ως ήρωες ή πρωταγωνιστές, διαθέτοντας ανθρώπινες ιδιότητες και συμπεριφορές. Έτσι, τα ζώα μπορούν να σκέφτονται και να μιλούν, να δείχνουν αισθήματα, όπως ευγνωμοσύνη ή να θέλουν να παρέχουν βοήθεια και εξυπηρέτηση, αλλά και να παρουσιάζουν, ορισμένες φορές, σημαντικές "μαγικές" ιδιότητες. Συνήθως εμφανίζονται ως βοηθοί, χωρίς να απαιτούν ανταλλάγματα, όπου χρησιμοποιώντας τις "μαγικές" δυνάμεις τους ή την εξυπνάδα τους, βοηθούν τον ήρωα ή την ηρωίδα του παραμυθιού. Παράδειγμα το παραμύθι "*Ο Παπουτσωμένος Γάτος*", στο οποίο, με τη βοήθεια του γάτου, το φτωχό αφεντικό του γίνεται βασιλιάς ή το παραμύθι "*Η Σταχτοπούτα*", όπου τα ζώα βοηθούν την ηρωίδα να πάει στον χορό και τελικά να παντρευτεί τον πρίγκιπα⁸⁰. Ορισμένες,

⁸⁰ C.J. Cooper, *Ο Θαυμαστός Κόσμος Των Παραμυθιών: Αλληγορίες της Εσωτερικής Ζωής-Πορεία προς την Ωριμότητα* (Θ. Μαλαμόπουλος, Μετ., Θ. Γραμμένος, Επιμ.) (Αθήνα: Θυμάρι, 2007).

δε, φορές τα ζώα παρουσιάζονται να ενεργούν αυτόβουλα, ενώ άλλες φορές παρατηρείται μία σχέση αμοιβαιότητας με τους ήρωες.

Συχνά, τα ζώα εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους προς τον κύριό τους για την ευεργεσία που τους έχει παράσχει στο παρελθόν και την ανταποδίδουν σε κρίσιμες στιγμές για τον ήρωα, χρησιμοποιώντας τις ιδιαίτερες ικανότητές τους. Στο παραμύθι "*Ο Ανδροκλής και το λιοντάρι*", το λιοντάρι αναγνωρίζοντας ότι είχε διασωθεί από τον Ανδροκλή στο παρελθόν, το ανταποδίδει⁸¹. Υπάρχουν και περιπτώσεις, όπου οι "μαγικές" ικανότητες των ζώων χρησιμοποιούνται από τους ανθρώπους προς όφελός τους. Τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αγγλικό λαϊκό παραμύθι "*Ο Τζακ και η φασιολιά*" ("*Jack and the Beanstalk*"⁸²), όπου ο ιδιοκτήτης της χρυσοφόρας κότας απολαμβάνει την ευμάρεια που του προσφέρουν τα χρυσά αυγά της⁸³.

Ο ανθρωπομορφισμός των ζώων, ο οποίος αποτελεί ένα μέσο για τη λειτουργία της αλληγορίας και της αινιγματικότητας, εντοπίζεται και στα παραμύθια που έχουν ζώα ως πρωταγωνιστές, όπου μέσα από τα επεισόδια της ζωής τους, παρέχεται μια δόση σοφίας, καθώς «εξυμνούνται αρετές, όπως η μετριοφροσύνη, η ανιδιοτέλεια, η ευγνωμοσύνη και η αυτογνωσία και καταδικάζονται ελαττώματα, όπως ο κομπασμός, η ματαιοδοξία, η αγνωμοσύνη και η απληστία»⁸⁴. Ο ανθρωπομορφισμός, ο οποίος είναι ιδιαίτερα αρεστός στα παιδιά της προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας, συνδέεται άμεσα με την ανιμιστική διάθεση των νηπίων, δηλαδή ότι επιδιώκουν να αποδίδουν ζωή και ανθρώπινα

⁸¹ Cooper, *Ο Θανμαστός Κόσμος Των Παραμυθιών*

⁸² Εμφανίστηκε ως "*The Story of Jack Spriggins and the Enchanted Bean*" το 1734, ενώ το 1807, ο Benjamin Tabart εμφάνισε μία ηθικοποιημένη εκδοχή του με τίτλο "*The History of Jack and the Bean-Stalk*". Η ιστορία έγινε δημοφιλής από τον Henry Cole, ο οποίος με το ψευδώνυμο Felix Summerly, το δημοσίευσε στο *The tale in The Home Treasury* (1845). Ενώ, ο Joseph Jacobs ξαναέγραψε το παραμύθι στο *English Fairy Tales* (1890). Η έκδοση του Jacobs ανατυπώνεται πιο συχνά σήμερα και πιστεύεται ότι είναι πιο κοντά στις προφορικές εκδοχές του παραμυθιού.

⁸³ Μαριάνθη Καπλάνογλου, "Ανθρωποι και ζώα στη νεοελληνική παράδοση: οι παραλλαγές του παραμυθιού η αλεπού προξενήτρα". Στο *Από το παραμύθι στα κόμικς: παράδοση και νεοτερικότητα*, επ. Ευάγγελος Αυδίκος (Αθήνα: Οδυσσέας, 1996), 248-255.

⁸⁴ Αλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος, *Τέρψεις και Ιστορίες: Κριτικές, φιλολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας του παραμυθιού* (Θεσσαλονίκη: Γράφημα, 2013), 211.

χαρακτηριστικά σε άψυχα αντικείμενα. Ο ανιμισμός έχει θεωρηθεί γνώρισμα της σκέψης των μικρών παιδιών, ήδη, από την εποχή του J. Piaget (1929)⁸⁵.

Στα παραμύθια, η δυνατότητα των ζώων για μεταμόρφωσή τους, δηλαδή αλλάζοντας την εξωτερική τους εμφάνιση χωρίς να χάνουν την αρχική τους ταυτότητα, αποτελεί ένα άλλο χαρακτηριστικό τους. Για παράδειγμα, στο παραμύθι “Ο Πρίγκιπας Βάτραχος”, ο ήρωας ήταν ένα βασιλόπουλο που το καταράστηκε μια μάγισσα, πιθανώς για κάποια αδικοπραγία του. Στο τέλος, όμως, της ιστορίας επανέρχεται στην αρχική του μορφή, μετά από μια σειρά δοκιμασιών στις οποίες υποβλήθηκε⁸⁶. Παράδειγμα, επίσης, αποτελεί και το λαϊκό παραμύθι “Τα δώδεκα αδέρφια που εγίνονταν πουλιά” (Παράρτημα Β), όπου τα δώδεκα βασιλόπουλα μεταμορφώνονταν σε πουλιά και πετούσαν μακριά για να συναντήσουν τη μονάκριβη αδελφή τους που έδιωξε από το παλάτι, η κακιά μητριά τους. Μόλις τη συναντούσαν, εμφανίζονταν με την ανθρώπινη μορφή τους. Η διαδικασία αυτή επαναλαμβανόταν μέχρι να έρθει η τελική κάθαρση και το αίσιο τέλος του παραμυθιού. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις όπου τα ζώα απεικονίζονται απειλητικά και βίαια⁸⁷.

Παρατηρείται συχνά –ήδη από τους “Μύθους του Αισώπου”- ότι τα ζώα μπορούν να αντιπροσωπεύουν συγκεκριμένες έννοιες. Για παράδειγμα, η αλεπού στον “Μικρό Πρίγκιπα” συμβολίζει τη σοφία, ο λύκος στην “Κοκκινοσκουφίτσα” αντιπροσωπεύει τον πειρασμό που παρασύρει τον άνθρωπο και τον οδηγεί να υποκύψει σε αυτόν⁸⁸ κ.ά. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο συμβολισμός μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με την εποχή, τον τόπο, ακόμα και το παραμύθι.

Πάντως, ο μονοδιάστατος και στερεοτυπικός, διαχρονικά, χαρακτήρας των ζώων στα παραμύθια προκάλεσε αρκετές προκαταλήψεις για κάποια από αυτά - όπως αναφέρθηκε και για τους μύθους με ζώα-, για την ανατροπή των οποίων

⁸⁵ Jean Piaget, *The Child's Conception of the World*. Trans. J. & A. Tomlinson. (London: Routledge & Kegan Paul, 1929).

⁸⁶ C.J. Cooper, *Ο Θαυμαστός Κόσμος Των Παραμυθιών: Αλληγορίες της Εσωτερικής Ζωής-Πορεία προς την Ωριμότητα* (Θ. Μαλαμόπουλος, Μετ., Θ. Γραμμένος, Επιμ.) (Αθήνα: Θυμάρι, 2007).

⁸⁷ Κατερίνα Παπαποστόλου, *Ζώα στα παραμύθια: Μια ιστορική αναδρομή και το σήμερα* (2021), <https://zwes.gr/ζώα-στα-παραμύθια/>.

⁸⁸ Λιάκας, Π. (2014, 24 Οκτωβρίου). Σύμβολα και Συμβολισμοί στα γνωστά μας παραμύθια, του Παντελή Λιάκα. Ανακτήθηκε στις 10 Απριλίου 2021, από <http://www.literature.gr/simvola-ke-simvolismi-sta-gnosta-mas-paramithia-tou-panteli-liaka/#sthash.X0rM8es8.dpuf>

χρειάστηκαν πάρα πολλά νέα παραμύθια και χρόνια. Στα παραμύθια πολύ συχνά, ο τζίτζικας είναι τεμπέλης και ανέμελος, το μυρμήγκι και η μέλισσα εργατικά όντα, το πρόβατο αθώο και άβουλο, η αλεπού πονηρή, ο λύκος κακός και άπληστος, το γαϊδουράκι υπομονετικό, το φίδι μοχθηρό, το ποντίκι βρώμικο, το γουρουνάκι χαριτωμένο, το λιοντάρι δυνατό και αρχηγική φιγούρα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να συνδέσουν οι άνθρωποι το όνομα του κάθε ζώου με συγκεκριμένο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης και να φτάσει να χρησιμοποιείται στον καθημερινό λόγο για να υποδηλώσει αυτό το ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Έτσι λέμε συχνά: «*Πονηρή σαν αλεπού... ή Είσαι φίδι...*» Ωστόσο, η εικόνα της αλεπούς, αργά αλλά σταθερά, μεταβάλλεται στο χρόνο. Στον «*Μικρό Πρίγκιπα*» του Αντουάν Σαιντ Εξυπερύ (1943) παρουσιάζεται, όπως ειπώθηκε παραπάνω, η αλεπού να συνομιλεί με τον μικρό πρίγκιπα και τα «σοφά» λόγια της να αποτελούν κύριο συστατικό της δομής της ιστορίας. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο ανθρωπομορφισμός των ζώων είχε και πολλούς επικριτές, όσοι θεωρούσαν τα ζώα ως κατώτερα όντα και, συνεπώς, ανίκανα να μιλούν, να σκέφτονται και να έχουν συναισθήματα⁸⁹.

Στα ελληνικά μαγικά παραμύθια εμφανίζονται ζώα που αντιπροσωπεύουν όλα τα είδη του ζωικού βασιλείου. Φυσικά τα ζώα είναι κυρίως από την ελληνική πανίδα, αλλά υπάρχουν και ζώα που δεν συναντώνται στην Ελλάδα, όπως μαϊμούδες, κροκόδειλοι κλπ. όπως συμβαίνει στους μύθους των ζώων⁹⁰. Είναι ζώα της στεριάς, της θάλασσας και του αέρα, οικόσιτα και άγρια, μεγάλα και μικρά, από τα λιοντάρια μέχρι τα μυρμήγκια και από τους αετούς μέχρι τα σπουργίτια. Τα λαϊκά παραμύθια και ειδικά τα μαγικά παραμύθια, βασίζονται σε καθημερινές παρατηρήσεις πραγματικών ζώων, προσδίδοντάς τους, συχνά, μια μαγική, φανταστική ή τρομακτική διάσταση. Σύμφωνα με την τυπολογία που προτείνει η Μ. Καπλάνογλου (2011), τα ζώα που εμφανίζονται στα ελληνικά λαϊκά παραμύθια μπορούν να χωριστούν σε διαφορετικές κατηγορίες με βάση τις σχέσεις που έχουν δημιουργηθεί μεταξύ αυτών και των ανθρώπων. Έτσι, συναντώνται: α) Πραγματικά ζώα που διαθέτουν μια μαγική δύναμη ή ανώτερη γνώση, β) Ζώα μαγεμένα, γ) Όντα ανάμεσα στο ζώο και τον άνθρωπο, δ)

⁸⁹ Κατερίνα Παπαποστόλου, *Ζώα στα παραμύθια: Μια ιστορική αναδρομή και το σήμερα* (2021), <https://zwes.gr/ζώα-στα-παραμύθια/>.

⁹⁰ Μιχάλης Γ. Μερακλής, «Το αισώπειο ζήτημα». *Διαβάζω* 167 (Μάιος 1987).

Ανθρωπόμορφα όντα, ε) Ζωόμορφα όντα και στ) Μυθικά ή προερχόμενα από θρύλους όντα⁹¹.

Οι λαϊκοί αφηγητές των παραμυθιών δίνουν ανθρώπινες ιδιότητες στη φύση σε κάθε αναπαράστασή της. Ειδικότερα, τα φυτά και τα ζώα απεικονίζονται ως έχοντα ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ιδιότητες. Παρουσιάζονται ως πρόσωπα με ανθρώπινη συμπεριφορά. Σε αυτό το πλαίσιο του ανθρωπομορφισμού, ο λαϊκός άνθρωπος αποδίδει στη φύση, ιδιότητες που αυτή δεν διαθέτει στην πραγματικότητα. Τα πιο συχνά ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά που προσδίδονται στα ζώα και τα φυτά είναι οι νοητικές ικανότητες και οι κοινωνικές δεξιότητες και υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις όπου τα ζώα, σε επίπεδο νοητικών δεξιοτήτων, υπερτερούν έναντι των ανθρώπων. Η φύση, σε όλες σχεδόν τις "μορφές" της, επικοινωνεί με τον άνθρωπο μέσω του λόγου. Ταυτόχρονα, τόσο τα φυτά, όσο και τα ζώα έχουν συναισθήματα, τα οποία είτε τα εκφράζουν λεκτικά, είτε αποκαλύπτονται, σταδιακά, μέσα από τη συμπεριφορά και τις αντιδράσεις τους σε συγκεκριμένες καταστάσεις.

Εκτός από τα συναισθήματα, ο λαϊκός αφηγητής τους προσδίδει ενσυναίσθηση και αυτοαντίληψη, η οποία εκφράζεται μέσω της αυτοπεποίθησης, της αυτοεκτίμησης και της αυτοαποδοχής. Οδηγούμαστε, συνεπώς, στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι επιλέγουν να παρουσιάσουν τα όντα της φύσης, όχι μόνο με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, αλλά και προικισμένα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη αυτοαντίληψης σε αυτά, στοιχείο που προτείνεται από τους υποστηρικτές του οικοκεντρισμού, ως κριτήριο για την απόδοση εγγενούς αξίας σε ένα ον. Σύμφωνα με την οικοκεντρική θεωρία, όλα τα ζώα έχουν αξία και δικαιώματα, και ο άνθρωπος οφείλει να δείχνει σεβασμό σε αυτά και να μην διαταράσσει την οικολογική ισορροπία, με οποιαδήποτε ενέργειά του, πολιτική και κοινωνικοοικονομική⁹².

⁹¹ Μαριάνθη Καπλάνογλου, "Ο κόσμος των ζώων και η ζωολογία των ελληνικών μαγικών παραμυθιών", Στο *Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα*, επιμ. Α. Α. Λυδάκη & Γ.Ν. Μπασκόζος (Αθήνα: Ψυχογιός, 2011), 213-222.

⁹² Ajith Sankar, *Διαχείριση περιβάλλοντος*, Μτφρ. Α. Μήλιος (Αθήνα: Τζιόλας, 2021), 291.

3.4 Τα ζώα στα Δημοτικά Τραγούδια

Σημαντική θέση στη λαϊκή λογοτεχνία κατέχουν τα δημοτικά τραγούδια (“δημώδη άσματα”). Οι δημιουργοί τους παραμένουν ανώνυμοι, καθώς τα τραγούδια εκφράζουν συλλογικά βιώματα και, κατά συνέπεια, υποχωρεί ο υποκειμενικός παράγοντας. Στους στίχους τους αντικατοπτρίζονται οι όψεις της ζωής και τα βιώματα, αλλά και ο ψυχικός κόσμος και τα ήθη του λαού. Στη θεματολογία τους μπορούμε να βρούμε ιερά σύμβολα, μυστική επικοινωνία με υπερφυσικές δυνάμεις, στοιχεία της φύσης και ζώα. Συχνά, υπάρχουν αναφορές σε ιστορικά γεγονότα, αλλά και περιγραφές στιγμιότυπων από τη ζωή ιστορικών προσώπων. Τραγουδιούνται ατομικά, ομαδικά και σε διαδοχή και συνδυάζουν τη μουσική, την ποίηση και το χορό. Συνοδεύουν όλες, σχεδόν, τις κοινωνικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες των ανθρώπων, εκφράζοντας τα συναισθήματά τους, τις προσδοκίες και τους πόθους τους. Στα πανηγύρια, στους αρραβώνες, τους γάμους και τις βαπτίσεις, στις μεγάλες θρησκευτικές και ονομαστικές γιορτές, στις αλληλοβοηθητικές αγροτικές εργασίες, όπως θέρος, τρύγος, αλώνισμα κλπ, τα δημοτικά τραγούδια έχουν εξέχουσα θέση. Στα δημοτικά τραγούδια, η μεταφορά και η αλληγορία είναι δύο, από τους πιο συχνά, εμφανιζόμενους ποιητικούς τρόπους αφήγησης. Στη “Μεταφορά”, μία λέξη ή φράση χρησιμοποιείται όχι με το κανονικό της νόημα, αλλά θέλοντας να αποδώσει μία διαφορετική σημασία που είναι όμως, κατά μια έννοια, ανάλογη με την πραγματική της. Η “Αλληγορία” αποτελεί μια ολόκληρη φράση ή κείμενο, που κρύβει ένα διαφορετικό νόημα από το γραφόμενο. Ο αναγνώστης ή ο ακροατής θα πρέπει να διαθέτει την ικανότητα να “διαβάζει το πίσω κείμενο”, ώστε να συλλαμβάνει το εκάστοτε πραγματικό νόημα.

Αν τα ρεμπέτικα ή τα λαϊκά είναι τα τραγούδια των πόλεων, τα δημοτικά τραγούδια αποτελούν δημιουργήματα των κλειστών αγροτικών κοινωνιών, και, συχνά, σε αυτά αποτυπώνεται ο σεβασμός και η αγάπη για τη φύση, τα ζώα, όπως ελαφίνες, λαγοί, αρνιά ή τα πτηνά, όπως πέρδικες, αηδόνια, αετοί και άλλα. Σε αυτά τα τραγούδια, τα ζώα έχουν πληθώρα ανθρωπομορφικών στοιχείων και γίνονται, συχνά, μεσολαβητές, μεσάζοντες ή σύμβουλοι των ανθρώπων. Άλλωστε, ο Όμηρος είχε παρουσιάσει από την αρχαιότητα, τα πρώτα σπέρματα

ανθρωπομορφισμού στον ποιητικό λόγο. «Έτσι, ο αετός, η πέρδικα, ο κορυδαλλός, αλλά ακόμη και ο λαγός ή το γαϊδούρι συχνά μπήκαν στους στίχους (η πιο συχνή τεχνική ήταν ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος χωρίς ομοιοκαταληξία) του ανώνυμου δημιουργού και πρωταγωνίστησαν στα ακριτικά, στις παραλογές, στα κλέφτικα, στα ιστορικά, στα λατρευτικά, στα μοιρολόγια»⁹³.

3.4.1 Τα πτηνά στα δημοτικά τραγούδια

Τα πουλιά, στα δημοτικά τραγούδια, έχουν πρωτεύουσα θέση ως εκφραστικό στοιχείο και αποτελούν την πιο συχνή, από το ζωικό βασίλειο, επιλογή των ανώνυμων τραγουδοποιών. Ορισμένα είναι πιο αγαπητά και επιλέγονται πιο συχνά. Το καθένα, δε, διαθέτει διαφορετικό συμβολισμό. Έτσι, η πέρδικα που είναι ιδιαίτερα αγαπητή στα τραγούδια, συμβολίζει την ομορφιά, το αηδόνι την ωραία φωνή, ο αετός και το γεράκι τη λεβεντιά και την αντρειοσύνη, ενώ η τρυγώνα την ερωτική αφοσίωση. Τα πουλιά προβλέπουν μελλοντικά γεγονότα, απαντούν σε ερωτήσεις και μοιρολογούν. Επίσης συχνά, παίζουν τον ρόλο του διαβιβαστή μηνυμάτων, είναι οι ταχυδρόμοι χαρμόσυνων και λυπηρών ειδήσεων και οι σύντροφοι του ανθρώπου σε κάθε ευτυχισμένη του στιγμή ή δυστυχία του. Και για είναι πιο κατανοητά σε αυτόν, μιλούν στη γλώσσα του, όπως μπορούμε να δούμε στο κλέφτικο δημοτικό τραγούδι “Του Διάκου” σε δύο παραλλαγές, όπου στη δεύτερη αναφέρονται ονομαστικά και συγκεκριμένες περιοχές. Το τραγούδι περιγράφει τον ηρωικό αγώνα και τον μαρτυρικό θάνατο του Αθανάσιου Διάκου από τα στρατεύματα του Ομέρ Βρυώνη (Παράρτημα Γ). Τα πουλιά αποτελούν τους προάγγελους κακών ειδήσεων για τον ήρωα της ελληνικής επανάστασης, μιλούν και εκφράζουν ανθρώπινα συναισθήματα και μοιρολογούν.

*“Τρία πουλάκια κάθονταν στη ράχη, στο λημέρι, το ‘να τηράει τον
Αλμυρό, τα άλλο κατά το Βάλτο, το τρίτο και το καλύτερο μοιρολογάει
και λέει...”*

⁹³ Πτηνά και ζώα στο δημοτικό μας τραγούδι
<http://videomusicview.blogspot.com/2013/10/blog-post.html>

*“Τρία πουλάκια κάθονταν στου Διάκου το ταμπούρι
το ‘να τηράει τη Λειβαδιά και τ’ άλλο το Ζητούνι,
το τρίτο το καλύτερο μοιρολογάει και λέει...”⁹⁴*

Έχει ενδιαφέρον ότι με το πέρασμα του χρόνου, ο λαός πήρε τη φράση “*Τρία πουλάκια κάθονταν*” από το παραπάνω δημοτικό τραγούδι και την απέδωσε, με ειρωνική διάθεση, σε ανθρώπους αφηρημένους, αλλά χρησιμοποιείται και σε πολλές άλλες περιπτώσεις.

Στο “*Τραγούδι του νεκρού αδελφού*”⁹⁵, ομιλούντα πουλιά προειδοποιούν, με ανθρώπινη φωνή, τη λυγερή Αρετή ότι ο πολυαγαπημένος της αδελφός που την πηγαίνει στο πατρικό σπίτι τους είναι ζωντανός-νεκρός.

*“Και παραμπρός που πήγαιναν κι άλλα πουλιά τους λένε:
Θεέ Μεγαλοδύναμε, μεγάλο θάμα κάνεις.
Τέτοια πανώρια λυγερή να σέρν’ αποθαμένος.
Τα άκουσε πάλ’ η λυγερή και ράγισ’ η καρδιά της”.*

Ομοίως, στο δημοτικό τραγούδι “*Της Άρτας το γεφύρι*”, μία από τις παραλογές - αφηγηματικά, παραμυθιακά τραγούδια που περιλαμβάνουν στις διηγήσεις τους, δραματικές κυρίως, περιπέτειες ανθρώπων-⁹⁶, το αηδόνι, επίσης, μιλά, και στην προκειμένη περίπτωση, κατέχει τη θέση του μεσάζοντα με ένα δραματικό όμως τρόπο:

⁹⁴ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού* (Αθήνα: Βαγιονάκη, 1969), σ. 22-24

⁹⁵ Η υπερφυσική ιστορία του νεκρού αδελφού, που τον σηκώνουν από το μνήμα οι κατάρες της μάνας, για να εκπληρώσει την υπόσχεση που έδωσε, είχε, όπως μαρτυρούν οι πολλές παραλλαγές, ευρύτατη διάδοση όχι μόνο σε όλο τον ελληνικό χώρο, αλλά και στους βαλκανικούς και τους άλλους λαούς της Ευρώπης. Η προέλευση του τραγουδιού αυτού έχει απασχολήσει πολύ τους μελετητές. Σήμερα όλοι συμφωνούν ότι το τραγούδι είναι από τα πιο παλιά ελληνικά τραγούδια και πλάστηκε πριν από τον 9ο μ. Χ. αιώνα στην περιοχή της Μ. Ασίας. Ακόμη υποστηρίζεται ότι ο μύθος του συνδέεται με την αρχαία μυθολογία, την επάνοδο του Άδωνη στη γη ή την ιστορία της Δήμητρας και της Κόρης.
(http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexA1_1.html)

⁹⁶ Ανθολόγιο Μουσικών Κειμένων, Παραδοσιακά τραγούδια της Ελλάδας (Δημοτικά), 58

*“Αργά ντυθεί, αργά αλλαχτεί, αργά να πάει στο γιόμα,
αργά να πάει και να διαβεί στης Άρτας το γιοφύρι”.
Και το πουλί παράκουσε κι αλλιώς επήγε κι είπε...”.⁹⁷*

Στο μοιρολόι “Μαύρα μου χελιδόνια”, τα αποδημητικά αυτά πουλιά που γνωρίζουν τον τόπο, τη γειτονιά, και το σπίτι του νεκρού, γίνονται οι φτερωτοί ταχυδρόμοι των θλιβερών νέων στους αγαπημένους του.

*“Μαύρα μου χελιδόνια κι ολόασπρα πουλιά
πολύ ψηλά πετάτε, για χαμηλώσετε.
Φέρτε μου καλαμάρι, φέρτε μου και χαρτιά
να γράψω στα φτερά σας, στα φτερούγια σας
δυο λόγια, δυο μαντάτα, τρία μηνύματα”⁹⁸.*

Τα χελιδόνια δανείζουν, όμως, και τα φυσικά τους χαρακτηριστικά στους ανθρώπους⁹⁹, όπως στο στίχο, όπου η μαυροφόρα λυγερή παρομοιάζεται με χελιδόνι:

“Φορείς τα μαύρα, λυγερή, κι’ ομοιάζεις χελιδόνι”

Ενώ άλλες φορές ο ανώνυμος δημιουργός της χαρίζει και τα μάτια του χελιδονιού:

“Και πήρες το ματόφρυδο από το χελιδόνι”

Στη δημοτική ποίηση, τα πουλιά, συχνά, εκφράζουν συναισθήματα ή αποτελούν σύμβολα ανθρώπινων χαρακτήρων και αρετών. Συνήθως στα τραγούδια, ο αετός παρουσιάζεται ως ο λεβέντης, ο ανδρειωμένος, ο περήφανος άντρας, αν και, ορισμένες φορές, απομονωμένος, όπως στο τραγούδι από την Κυνουρία:

⁹⁷ “Πτηνά και ζώα στο δημοτικό μας τραγούδι”
<http://videomusicview.blogspot.com/2013/10/blog-post.html>

⁹⁸ “Πτηνά και ζώα στο δημοτικό μας τραγούδι”
<http://videomusicview.blogspot.com/2013/10/blog-post.html>

⁹⁹ Γεώργιος Δροσίνης, *Ζώα και Πουλιά στα Δημοτικά Τραγούδια μας*, Ανέκδοτη μελέτη περί του αισθήματος της φύσεως εις τα Δημοτικά Τραγούδια μας (πρώτο μέρος) στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, σελ. 64-65.

*“Τρεις μαύροι αἰτοὶ καθόντουσαν σε τρία μαύρα λιθάρια
εκλαίγανε τα ντέρτια τους και τα παράπονά τους
ένας κλαίει που γέρασε και δεν μπορεί πετάξει
κι ἄλλος κλαίει που μέθυσε και εἶναι μεθυσμένος...”.*

ἢ στο κλέφτικο αλληγορικό τραγούδι¹⁰⁰ *“Ένας αἰτός περήφανος”*:

*Ένας αἰτός περήφανος, ένας αἰτός λεβέντης
Από την περηφάνια του, κι από τη λεβεντιά του
Δεν πάει τα κατώμερα, να καλοξεχειμωνιάσει
Μόν’ μένει πάνω στα βουνά, ψηλά στα κορφοβούνια
Κι έριξε χιόνι στα βουνά και κρούσταλλα στους κάμπους
Εμάργωσαν τα νύχια του κι επέσαν τα φτερά του
Κι αγνάντια βγήκε κι έκατσε, σ’ ένα ψηλό λιθάρι
Και με τον ήλιο μάλωνε και με τον ήλιο λέει:
«Ήλιε, για δε βαρείς κι εδώ σε τούτ’ την αποσκιούρα
να λιώσουνε τα κρούσταλλα, να λιώσουνε τα χιόνια
να γίνει μία άνοιξη καλή, να γίνει καλοκαίρι
να ζεσταθούν τα νύχια μου, να γιάνουν τα φτερά μου
να ρθούνε τ’ ἄλλα τα πουλιά και τ’ ἄλλα μου τ’ αδέρφια.*

Σε αυτό το κλέφτικο τραγούδι, σε μια αποθέωση της αλληγορίας και της ποιητικής, ο *“περήφανος και λεβέντης αἰτός”* ταυτίζεται με το γενναίο κλέφτη από την περίοδο της τουρκοκρατίας, ο οποίος επιμένει να συνεχίζει τον αγώνα του ακόμα και κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες¹⁰¹.

Το πιο αγαπημένο και πιο τραγουδημένο από τα πουλιά, είναι η πέρδικα και ειδικά η *πετροπέρδικα*, η *βουνίσια πέρδικα*:

*“Που χει πλουμίδια στο λαιμό, πλουμίδια στο κεφάλι,
κι ανάμεσα στα μάτια της έχει το τηρογιάλι,*

¹⁰⁰ Δημοτικό τραγούδι που ανήκει -σύμφωνα με το λαογράφο Νικόλαο Γ. Πολίτη, από τη συλλογή του οποίου προέρχεται- στα κλέφτικα, και μάλιστα στα αλληγορικά.

¹⁰¹ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού* (Αθήνα: Βαγιονάκη, Αθήνα, 1969).

οπού τηράει τα κάλλη της, τηράει τη λεβεντιά της”¹⁰²

Συμβολίζει τη γυναικεία ομορφιά, την περηφάνια και την ανεξαρτησία της γυναίκας. «Τη γυναικεία ομορφιά την προικίζει ο λαός με τα μάτια, με τα στήθη, με το περπάτημα της πέρδικας: περδικομάτα, περδικοστήθα, περδικοπερπατούσα»¹⁰³.

Το ανθρώπινο ιδεώδες, στο νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι, συγκροτείται στη βάση των ζωικών και φυσικών αξιών, με τον έρωτα να κατέχει κεντρική θέση ανάμεσα σε αυτές¹⁰⁴. «Ο έρωτας, ως αξία φυσική, συνδέεται ατελείωτα από τη μια με την ευδαιμονία και πληρότητα του όντος κι από την άλλη με τον ύμνο του σωματικού κάλλους (της γυναικείας ομορφιάς κυρίως αλλά και της αντρικής)»¹⁰⁵. Έτσι, στη “Ρούγα”, δημοτικό τραγούδι της Κέρκυρας, πρωταγωνιστεί η όμορφη και αντικείμενο του πόθου, πέρδικα. Ο, δε, παραδοσιακός χορός, σύμβολο των Κερκυραίων, που το συνοδεύει, είναι γνωστός και με το όνομα “Πέρδικα”. Είναι ανάλαφρος και χαρακτηρίζεται από έντονα λυρικά στοιχεία και χάρη.

“Εδώ σ’ αυτή τη γειτονιά στην παραπάνω ρούγα
Τη φωλιά της έχτισε μια πέρδικα μικρούλα
Πώς ήθελα πολύ να την παινέψω,
με λουλούδια του Μαγιού στεφάνια να της πλέξω
Μα αυτή ‘ναι παινεμένη και ξακουστή
Κι όπου πάει κι όπου γυρίσει κι όπου σταθεί
Πέρδικα μικρή, πέρδικά μου ξακουσμένη
Που μες το χορό είς’ η μόνη ζηλεμένη
Έλα εδώ για να σου πω γλυκά, πόσο εγώ σε αγαπώ τρελά”

¹⁰² Γεώργιος Δροσίνης, Ζώα και Πουλιά στα Δημοτικά Τραγούδια μας, Ανέκδοτη μελέτη περί του αισθήματος της φύσεως εις τα Δημοτικά Τραγούδια μας (πρώτο μέρος) στο Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 67.

https://daniilida.lis.upatras.gr/index.php/hmer_meg_ellados/article/view/727/502

¹⁰³ Γεώργιος Δροσίνης, Ζώα και Πουλιά στα Δημοτικά Τραγούδια μας, Ανέκδοτη μελέτη περί του αισθήματος της φύσεως εις τα Δημοτικά Τραγούδια μας (πρώτο μέρος) στο Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 66.

https://daniilida.lis.upatras.gr/index.php/hmer_meg_ellados/article/view/727/502

¹⁰⁴ Ερατωσθένης Γ. Καψωμένος, “Ο έρωτας στο δημοτικό τραγούδι”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* τχ.111: 35.

¹⁰⁵ Καψωμένος, “Ο έρωτας στο δημοτικό τραγούδι”, 35.

Στο ερωτικό δημοτικό τραγούδι *“Τούτο το καλοκαιράκι”*, και πάλι η πέρδικα είναι το αντικείμενο του πόθου, αλλά, εδώ, ο ενδιαφερόμενος, που έχει και το ρόλο του “αφηγητή”, είναι πιο τολμηρός και το επίμονο φλερτ, τελικά, αποδίδει καρπούς. Οι στίχοι του τραγουδιού δεν εκφράζουν τίποτα ευθέως, αλλά είναι γεμάτοι ερωτικούς συμβολισμούς, μνητικούς στο “κυνήγι” της αγάπης.

“Τούτο το, μαύρα μου μάτια.

Τούτο το καλοκαιράκι.

Τούτο το καλοκαιράκι,

κυνηγούσα ’να πουλάκι.

Κυνηγούσα, μαύρα μου μάτια,

κυνηγούσα, προσπαθούσα.

κυνηγούσα, προσπαθούσα,

να το πιάσω δεν μπορούσα.

Κι’ έστησα, μαύρα μου μάτια

έστησα, τα ξόβεργά μου.

Έστησα τα ξόβεργά μου,

κι ήρθ’ η πέρδικα κοντά μου”.

Έχει ενδιαφέρον ότι στα «ερωτικά δημοτικά τραγούδια ή, κατά τη λαϊκή ορολογία, τα τραγούδια της αγάπης (ή του πόθου) που είναι από τις αρχαιότερες κατηγορίες δημοτικού τραγουδιού»¹⁰⁶, υπάρχουν και ερωτικές αλληγορίες με διαλόγους μεταξύ πέρδικας και αετού, που συμβολίζουν, αντίστοιχα, την όμορφη, ανεξάρτητη γυναίκα και τον λεβέντη άντρα. Χρησιμοποιώντας την αλληγορία περιγράφονται σε αυτά, ανθρώπινες συμπεριφορές με εκδήλωση ερωτικής συμπάθειας, συμπεριφορές που δηλώνουν το ενδιαφέρον ενός προσώπου προς κάποιο άλλο, με σκοπό τη σύναψη ερωτικής σχέσης. Ο έρωτας ως αξία φυσική, εκφράζεται εδώ, έμμεσα, μέσω των συμβολικών κωδίκων που έχουν καθιερωθεί για τα πουλιά. Ίσως, αυτό αποτελούσε έναν τρόπο να μιλήσει

¹⁰⁶ Ερατωσησθένης Γ. Καψωμένος, “Ο έρωτας στο δημοτικό τραγούδι”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 111: 34.

ο λαϊκός άνθρωπος για τον έρωτα, ξεπερνώντας τα συντηρητικά κοινωνικά πρότυπα των παραδοσιακών κοινωνιών.

*“Μωρ’ περδικούλα του Μοριά κοσμοπερπατημένη
σ’ όλον τον κόσμο ήμερη, σε μένα στέκεις άγρια”.*¹⁰⁷

*“Κάλλια να φας τα νύχια σου, τα νυχοποδαρά σου,
Παρά να φας την πέρδικα την αηδονολαλούσα,
Που στην ανατολή λαλεί κι ακούεται στη δύση”.*¹⁰⁸

*“Δεν είσαι άξιος να φιλείς πέρδικα πλουμισμένη
Αμ’ είσαι άξιος να φιλείς κουρούνα μαυρισμένη!”*¹⁰⁹

Συχνά, όμως, η πέρδικα αποτελεί και υπόδειγμα μητέρας, που περικλείει στην εικόνα της, αγάπη και στοργή για τα παιδιά της.

*“Τήρα, μη μοιάσεις του λαγού, οπού γεννάει κι αρνιέται
μοιάσε της πετροπέρδικας, της αηδονολαλούσας.
που κάνει δεκοχτώ πουλιά, κανένα δεν αρνιέται,
κι αν πέσει αϊτός και πάρει ένα, εν’ από τα πουλιά της,
κάνει καιρούς να πιεί νερό, καιρούς να κελαηδήσει,
κι οπού βρει ξάστερο νερό, θολώνει και το πίνει
κι οπού βρει μαύρη καψαλιά, θα κάτσει να βοσκήσει,
κι οπού βρει μαύρο κούτσουρο, θα κάτσει να λαλήσει”*¹¹⁰

Όπως γράφει και ο Γεώργιος Δροσίνης «Για όλες αυτές τις χάρες, κορμιού, ψυχής, η πέρδικα είναι η αληθινή βασιλοπούλα των ελληνικών πουλιών – η φτερωτή Πεντάμορφη των δημοτικών τραγουδιών μας»¹¹¹.

¹⁰⁷ “Πτηνά και ζώα στο δημοτικό μας τραγούδι”
<http://videomusicview.blogspot.com/2013/10/blog-post.html>

¹⁰⁸ Γεώργιος Δροσίνης, *Ζώα και Πουλιά στα Δημοτικά Τραγούδια μας*, Ανέκδοτη μελέτη περί του αισθήματος της φύσεως εις τα Δημοτικά Τραγούδια μας (πρώτο μέρος) στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*: 67.
https://daniilida.lis.upatras.gr/index.php/hmer_meg_ellados/article/view/727/502

¹⁰⁹ Ο. π.

¹¹⁰ Ο. π.

¹¹¹ Ο. π.

Ενώ, στο ηπειρώτικο ερωτικό δημοτικό τραγούδι “Δόντια πυκνά και μαργαριταρένια”, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ερωτική καντάδα, συμμετέχει πλήθος πουλιών (αηδόνι, χελιδόνι, περιστέρα) για να περιγραφεί η ομορφιά του προσώπου που έχει ξετρελάνει τον αφηγητή

*“Δόντια πυκνά και μαργαριταρένια
φωνή σαν τ’ αηδονιού
στόμα χελιδονιού
όταν αρχίζ’ και κλαίει
όλον τον Μάη λαλεί
κι όλη την άνοιξη.*

*Τί λες αυτού μωρέ ζαλιάρικο
τί βάζεις με τον νου σου
κρυφά απ’ τους δικούς σου
μαλαματένια πόρτα
μ’ ασημοχέρωμα
κι η σκύλα η πεθερά σου
θέλει μαχαίρωμα
ως το ξημέρωμα.*

*Μια Κυριακή και μια καλήν ημέρα
ήρθε μία περιστέρα
μια γαϊτανοφρυδάτη
να μην την είχα δει.
δεν θα ’χα ζουρλαθεί
στη μαύρη γης να μπει”.*

Το αηδόνι με την εντυπωσιακά όμορφη φωνή έχει αποτελέσει σύμβολο της νεότητας. Στο δημοτικό τραγούδι “Αηδόνι της Πρωτομαγιάς”, η νεαρή κοπέλα ως “αηδόνι της πρωτομαγιάς” επιθυμεί να βρει σύντροφο και να παντρευτεί, αλλά όλοι οι νέοι άντρες λείπουν από το χωριό από την Άνοιξη έως το Φθινόπωρο, καθώς μεταναστεύουν σε άλλες περιοχές για αναζήτηση αγροτικών εργασιών, ή έχουν ενταχθεί σε εξειδικευμένα συνεργεία-ομάδες τεχνιτών, τα “μπουλούκια”, που αναλαμβάνουν πιο σύνθετα τεχνικά έργα σε διάφορες περιοχές. Η μητέρα

της, της ζητά να περιμένει μέχρι οι νέοι να επιστρέψουν, αναδεικνύοντας ένα κοινωνικό ζήτημα.

*“Αηδόνι της πρωτομαγιάς, να παντρευτεί γυρεύει
Να πάρει άντρα γέροντα, να σκλαβωθεί γυρεύει
Κι η μάνα της την έλεγε, κι η μάνα της τη λέγει:
- Κόρη μου μην παντρεύεσαι, μην παίρνεις γέρον άντρα
βάστα να ’ρθει χινόπωρο, να ’ρθουν τα παλικάρια
τότε κόρη μ’ να παντρευτείς, να πάρεις παλικάρι”.*

Ενώ στο “Νανούρισμα”, το αηδόνι με το γλυκό λάλημά του συμβολίζει τα γελάκια και τους ήχους του μικρού μωρού όταν ξυπνά. Στο παρακάτω νανούρισμα μπορούμε να πούμε ότι συμμετέχει όλη η φύση (βουνά και ποτάμια), ζώα (αρνάκι και αηδόνι) και φυτά (κυπαρίσσι, τριαντάφυλλα, μοσχογαρούφαλα) δείχνοντας ότι οι ομορφιές και οι χάρες της φύσης συγκινούν τον άνθρωπο. Του δημιουργούν ισχυρά ποιητικά συναισθήματα, τα οποία αποτελούν συνήθη, αλλά και προσφιλή θέματα στα δημοτικά τραγούδια¹¹².

*“Υπνε που παίρνεις τα παιδιά, έλα πάρε και τούτο
Μικρό-μικρό σου το ’δωκα, μεγάλο φέρε μου το
Μεγάλο σαν ψηλό βουνό, ίσιο σαν κυπαρίσσι
Κι οι κλώνοι του ν’ απλώνονται σ’ ανατολή και δύση.*

*Νάνι, νάνι, νάνι, νάνι, ύπνον ήσυχο να κάνει
Να κοιμάται να μερώνει, να ξυπνά να μεγαλώνει.
Να κοιμάται σαν τ’ αρνάκι, να ξυπνά σαν τ’ αηδονάκι
Μην πατάτε, μη βροντάτε, το παιδάκι μου κοιμάται.*

*Νάνι, θα’ ρθει η μάνα σου, απ’ το δαφνοπόταμο
Κι από το γλυκό νερό, να σου φέρει λούλουδα
Λούλουδα, τριαντάφυλλα και μοσχογαρούφαλα”.*

¹¹² Θοδωρής Κοντάρης, “Η Φύση και ο Άνθρωπος στα Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια” Στο Ο.Φ.Υ.ΠΕ.Κ.Α <https://necca.gov.gr/i-fysi-kai-o-anthropos-sta-ellinika-dimotika-tragoudia/>

3.4.2 Τα θηλαστικά στα δημοτικά τραγούδια

Εκτός από τα πουλιά, στα δημοτικά τραγούδια συμμετέχουν, επίσης, ζώα όπως τα όμορφα και περήφανα ελάφια. Είναι γνωστό ότι αυτά τα κομψά ζώα τρέφουν αγάπη για το ταίρι τους και είναι πολύ καλοί γονείς. Έτσι, στο μακεδονικό παραδοσιακό τραγούδι “Όλα τα λάφια χαίρονται”, η ελαφίνα έχει τη θέση της μάνας που χάνει το παιδί της, και αποτυπώνεται όλος ο καημός της για αυτή την απώλεια.

*“Όλα τα λάφια βόσκουνε κι όλα δροσολογιούνται
Μον' μια λαφίνα ταπεινή δεν πάει κοντά με τ' άλλα
Μόνο στ' απόσκια περπατεί, τ' απόξερβα αγναντεύει
Κι όπου έβρει γάργαρο νερό θολώνει το και πίνει
Κι ο ήλιος την ερώτησε κι ο ήλιος τη ρωτάει
-Γιατί λαφίνα μ' ταπεινή δεν πας κοντά με τ' άλλα
Μόνο στ' απόσκια περπατείς τα απόξερβα 'γναντεύεις
Κι όπου έβρεις γάργαρο νερό θολώνεις το και πίνεις
-Ήλιε μου Σα με ρώτησες θα σου το μολογήσω
Δώδεκα χρόνους έκαμα μόνη χωρίς ελάφι
Δώδεκα χρόνους ήλιε μου στείρα χωρίς ελάφι
Κι από τους δώδεκα κι ομπρός απέκτησα λαφάκι.
Και σαν εβγήκε ο βασιλιάς να λαφοκυνηγήσει
Το ειδέ που βόσκαε μοναχό, ρίχνει και το σκοτώνει
Γι' αυτό στ' απόσκια περπατώ τ' απόξερβα αγναντεύω
Κι όπου βρω γάργαρο νερό θολώνω το και πίνω
Κι ο ήλιος τότε εδάκρυσε και τα βουνά ριγήσαν
Και το φεγγάρι έσβησε ν' ακούσει το ελάφι
Κι οι λαγκαδιές κι οι ρεματιές μαζί του αναστενάξαν
Να κάνει η μάνα το παιδί, να το σκοτών' ο άλλος
Κλάψε με, μάνα κλάψε με, με ήλιο με φεγγάρι”¹¹³*

Ανθρωπομορφικά στοιχεία αποδίδονται τόσο στην ελαφίνα που θρηνεί για το χαμό του παιδιού της, όσο και σε στοιχεία της φύσης (ήλιος, φεγγάρι, βουνά,

¹¹³ “Πτηνά και ζώα στο δημοτικό μας τραγούδι”
<http://videomusicview.blogspot.com/2013/10/blog-post.html>

λαγκάδια), τα οποία συνομιλούν με την ελαφίνα και εκφράζουν, επίσης, τα συναισθήματά τους για την απώλειά της. Ο Γεώργιος Δροσίνης δεν υιοθετεί την άποψη μερικών ότι το τραγούδι είναι αλληγορικό, με την ελαφίνα να έχει το ρόλο της Ελλάδας που θρηνεί το χαμένο αγώνα του Λάμπρου Κατσώνη¹¹⁴.

Σε άλλες, δε, περιπτώσεις, τα ελάφια χαρίζουν κάτι από τη χάρη και την ομορφιά τους στη λυγερή κοπέλα, όπως φαίνεται στο στίχο: *“Έχεις δυο μάτια ελάφινά”*¹¹⁵.

Από τα οικόσιτα ζώα και τα ζώα εργασίας, το άλογο είναι το πιο τραγουδημένο¹¹⁶. Είναι ο πιστός και δυνατός φίλος που από αυτόν περιμένει το ηρωικό μικρό Βλαχόπουλο του ακριτικού τραγουδιού, τη νίκη και εκείνο, μάλιστα, του την υπόσχεται. Ο διάλογος από το παρακάτω ακριτικό δημοτικό τραγούδι είναι χαρακτηριστικό στοιχείο των ανθρωπομορφικών ιδιοτήτων που αποδίδονται στο άλογο, το οποίο, παράλληλα, διαθέτει και ανθρώπινα προτερήματα, όπως αντρευσύνη και αξιοσύνη:

- *“Εσύ, μαύρε μου, δυνατέ, άξιε κι αντρειωμένε,
Δύνασαι μάτια μ’, δύνασαι να πλέξεις μεσ’ στο αίμα;*
- *Δύναμαι, αφέντη μ’, δύναμαι να πλέξω μεσ’ τα στο αίμα
μον’ δέσε το κεφάλι σου με κόκκινο μαντίλι,
μην τύχει τάχα και ριχτώ μεσ’ σε βαθύ χαντάκι”.*

Στο, δε, περίφημο ακριτικό τραγούδι *“Η Αρπαγή της γυναίκας του Διγενή”*, το άλογο (“ο μαύρος”) παίζει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας. Φαίνεται συναισθηματικά δεμένο με το Διγενή διότι υπάρχει οικειότητα μεταξύ τους όπως μπορούμε να δούμε στο διάλογό τους (Παράρτημα Δ). Είναι ο σύντροφος και ο πολύτιμος συμπαραστάτης του. Αλλά είναι συνδεδεμένο και με τη γυναίκα του Διγενή διότι εκείνη αναγνωρίζει άμεσα το χλιμίντρισμά του (*“ο μαύρος του χλιμίντρισε κ’ η κόρη αναστενάζει”*). Επίσης, αισθάνεται ευγνωμοσύνη απέναντί της

¹¹⁴ Γεώργιος Δροσίνης, *Ζώα και Πουλιά στα Δημοτικά Τραγούδια μας*, Ανέκδοτη μελέτη περί του αισθήματος της φύσεως εις τα Δημοτικά Τραγούδια μας (πρώτο μέρος) στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, σελ. 51.

¹¹⁵ Ο.π.

¹¹⁶ Ο.π. 55

και επιθυμεί να της ανταποδώσει τη φροντίδα που του έχει δείξει και γι αυτό δηλώνει ότι είναι πρόθυμο, αν και γέρικο, να ταξιδέψει μακριά για χάρη της:

- *“Εγώ είμαι γέρος κι’ άχαρος, ταξίδια δε μου πρέπουν,
μα για χατίρι της κυράς να μακροταξιδέψω,
οπού μ’ ακριβοτάγιζε στο γύρο της ποδιάς της,
κι’ οπού μ’ ακριβοπότιζε στη χούφτα του χεριού της.
Μόν’ δέσε το κεφάλι σου με δυο με τρία μαντήλια,
και σφίξε τη μεσούλα σου με δυο με τρία ζουνάρια,
να μη σε φάη η βουή και ντραλιστής και πέσης.
Και μη σε πάρη κουρτεσιά και βάλης φτερνιστήρι,
και θυμηθώ τη νιότη μου και κάμω σαν πουλάρι,
και σπείρω τα μυαλούδια σου σ’ εννιά μοδιώ χωράφι”¹¹⁷.*

-

Σε άλλο δημοτικό τραγούδι, όμως, το άλογο δεν μιλά, μόνο, με ανθρώπινη λαλιά, αλλά διαθέτει και ενσυναίσθηση, καταλαβαίνοντας ότι ο καρδιοκατακτητής κύριός του δεν τρέφει αληθινά αισθήματα για την νεαρή Ελενιώ. Έχοντας ηθικές αξίες, της αποκαλύπτει την αλήθεια, όταν αυτή είναι έτοιμη να τον πιστέψει και έτσι γίνεται ο σωτήρας της.

“Ο μαύρος του ο αμίλητος τότε μιλεί και λέει:

- *Σε πάσα χώρα έχει εννιά, σε πάσα κάστρο δέκα
Και στην Κωνσταντινούπολη παιδιά με τη γυναίκα”.*

Τα δημοτικά τραγούδια διαδίδονταν από στόμα σε στόμα, διασπείρονταν στο ευρύ κοινό και δέχονταν μετατροπές στο στίχο ή τη μελωδία τους από οποιονδήποτε, μέσα από μία διαδικασία πολλών χρόνων. Κατά συνέπεια, το τραγούδι, μέσα από την αυτοσχεδιαστική ικανότητα και ευαισθησία των ανθρώπων στην πορεία του χρόνου, μετατρέποταν σε συν-δημιουργία ενός ολόκληρου λαού. Το δημοτικό τραγούδι αποτελεί την πιο άμεση και, ίσως, πιο έγκυρη έκφραση του κόσμου και του προσώπου της κοινωνίας της

¹¹⁷ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Ε.Γ. Βαγιονάκη & Τ. Γρηγορόπουλου, 1958), 98-101.

προβιομηχανικής εποχής. Στη δημοτική ποίηση, συναντάμε το μυθικό κόσμο της αλληγορίας, με τα πουλιά και τα ζώα να αποκτούν πλήθος ανθρωπομορφικών χαρακτηριστικών, να γίνονται σύμβολα και να δίνεται η δυνατότητα, μέσω αυτών, να γίνεται λόγος για ευαίσθητα ή απαγορευμένα θέματα σε εποχές που οι άνθρωποι δεν μπορούσαν ή δεν επιτρεπόταν να μιλήσουν, ευθέως, γι' αυτά.

3.5 Τα ζώα σε Παροιμίες και Παροιμιακές Φράσεις

Η “Παροιμία”, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, είναι μία σύνθετη λέξη, η οποία αποτελείται από το “παρά” και “οίμος” που σημαίνει “κοντά στο δρόμο” και είναι γνωστή, τουλάχιστον, από το 458 π.Χ., όπου αναφέρεται στην τραγωδία “Αγαμέμνων” του Αισχύλου. Προέρχεται από τη συνήθη τακτική κατά την αρχαιότητα, να γράφουν, σε μαρμάρινες στήλες, “τας Ερμάς” τοποθετημένες παρ’ οίμον (κοντά στο δρόμο), σύντομα μηνύματα με παραγγέλματα, συνθήματα και οδηγίες προς τους πολίτες¹¹⁸. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε με τη συστηματική συλλογή και ταξινόμηση των παροιμιών στο έργο του “Ρητορική”¹¹⁹.

Κατά τον Δημήτριο Λουκάτο που έχει ασχοληθεί, ιδιαίτερα, με τις παροιμίες, «Παροιμία είναι ο μικρός έμμετρος ή πεζός λόγος, που διατυπώνει παραστατικά και συχνότατα αλληγορικά μία σοφή γνώμη, μία διαπίστωση ή μία συμβουλή και που επαναλαμβάνεται στον καθημερινό λόγο ως επιχείρημα ή παράδειγμα»¹²⁰. Ο Μιγκέλ Θερβάντες λέει ότι “Μία παροιμία είναι μία μικρή πρόταση βασισμένη σε μία μακρά εμπειρία” και με αυτή τη διατύπωση τονίζεται ότι πρόκειται για λαϊκό απόφθεγμα. Οι παροιμίες είναι, δηλαδή, αποφθέγματα του λαού που εκφράζουν απόλυτες αλήθειες, είτε με αλληγορικό, είτε με ειρωνικό τρόπο. Η “σοφία” που θεωρείται ότι εκφράζουν, τεκμαίρεται από τη διαμορφωμένη στο πέρασμα των χρόνων εμπειρία του λαού, του οποίου αποτελούν και δημιουργήματα.

Ένα από τα χαρακτηριστικά που διαχωρίζουν τις παροιμίες από τις παροιμιακές φράσεις είναι ότι οι παροιμίες εκφράζουν έναν ισχυρισμό και έχουν διδακτικό χαρακτήρα. Κοινό τους στοιχείο είναι ότι έχουν μεταφορικό νόημα, αλλά οι παροιμιακές φράσεις «δεν είναι λαϊκά αποφθέγματα και δεν αποτελούν ισχυρισμούς, οι οποίοι λέγονται για να διδάξουν ή να προειδοποιήσουν για κάτι,

¹¹⁸ Ιωάννα Καρβέλα “Οι παροιμίες της γερμανικής και της ελληνικής γλώσσας. Συγκριτική και διδακτική προσέγγιση” στο Καρλος-Αλμπέρτο Κρίδα-Αλβαρεθ (Επιμ.) 14+1 Μελέτες Φρασεολογίας και Παροιμιολογίας, Ο Κήπος των Εσπερίδων-No4, (Αθήνα: Εκδόσεις Τα Καλώς Κείμενα, 2015),91

¹¹⁹ Καρβέλα, Παροιμίες,,91

¹²⁰ Δημήτριος Λουκάτος Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία (Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1985[1977]), σελ. 123.

επομένως δεν είναι παροιμίες»¹²¹. Βέβαια, τα όρια μεταξύ τους δεν είναι, πάντα, ευδιάκριτα.

Οι παροιμίες αποτελούν λαϊκό δημιούργημα με διαχρονική αξία και έχουν παραδοθεί από γενιά σε γενιά μέσω του προφορικού λόγου. Η συντομία τους, ο ρυθμός τους και η ομοιοκαταληξία τους δημιουργούν ευχάριστα ακούσματα, τα οποία συμβάλουν στην απομνημόνευσή τους. Τα παραπάνω αποτέλεσαν και τους λόγους της μακράς επιβίωσής τους. Πλέον αποτελούν καταγεγραμμένο τμήμα του λαογραφικού θησαυρού ενός λαού.

Όμως, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε το νόημά τους και, επομένως, την περίσταση στην οποία μπορούμε να τις χρησιμοποιήσουμε. Μπορούμε να πούμε ότι έχουν διδακτικό χαρακτήρα, κυρίως, επιδιώκουν να διδάξουν το σωστό και το δίκαιο, βοηθούν να σκεφτόμαστε ή στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη ζωή, ενίοτε μας διασκεδάζουν και κάποιες φορές έχουν παρηγορητικό χαρακτήρα, αλλά, συχνά, γελοιοποιούν και περιπαίζουν “ασθενείς” κοινωνικές ομάδες.

Τα ζώα και στις παροιμίες έχουν συχνή εμφάνιση. Σε μια συλλογή 308 παροιμιών – παροιμιακών φράσεων που συγκεντρώθηκαν και περιλαμβάνονται στο Παράρτημα Ε, τα ζώα εμφανίζονται στο 21,8% αυτών, τα φυτά στο 10,4% και τα μη έμβια φυσικά στοιχεία στο 9,1%. Ο αριθμός των παροιμιών, όμως, που εμφανίζουν τα ζώα με ανθρωπομορφικά στοιχεία (όπως για παράδειγμα «*Βάλανε το λύκο να φυλάει τα πρόβατα*», «*Γέλασε και το παρδαλό κατσίκι*» ή «*Όσα δεν φτάνει η αλεπού τα κάνει κρεμαστάρια*») είναι μικρός, συγκριτικά, μάλιστα, με άλλα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας, όπως δημοτικά τραγούδια, παραμύθια και φυσικά, τους μύθους ζώων. Ορισμένες, μάλιστα, από τις παροιμίες με ζώα που έχουν ανθρωπομορφικά στοιχεία, για παράδειγμα η παροιμία «*Όσα δεν φτάνει η αλεπού τα κάνει κρεμαστάρια*»), έχουν προκύψει, κατά την πάροδο του χρόνου, από τους μύθους ζώων.

¹²¹ Καρβέλα, Παροιμίες, 93

3.5.1 Παροιμίες και παροιμιακές φράσεις με ζώα

Παρατίθενται, στη συνέχεια, οι 65 παροιμίες και παροιμιακές φράσεις με ζώα:

- Άλλα τα μάτια του λαγού κι άλλα της κουκουβάγιας
- Αλλού τα κακαρίσματα κι αλλού γεννούν οι κότες
- Αν παίζεις με το γάιδαρο, δέξου και τις κλωτσιές του
- Άρμεγε λαγούς και κούρευε χελώνες
- Βαράει το σαμάρι ν' ακούσει ο γάιδαρος
- Βγάζει απ' τη μύγα ξύγκι
- Βόϊδι πήγε, αγελάδα γύρισε
- Γέλασε και το παρδαλό κατσίκι
- Δεν ξέρει να μοιράσει δύο γαϊδάρων άχυρο
- Δεν φέρνουν όλες οι μέλισσες μέλι
- Δυο γάιδαροι μάλωναν σε ξένο αχυρώνα
- Έβαλαν το λύκο να φυλάξει τα πρόβατα
- Έβγαλε το φίδι από την τρύπα
- Εγώ το λέω στον σκύλο μου κι ο σκύλος στην ουρά του
- Είπε ο γάιδαρος τον πετεινό κεφάλα
- Εκατό η αλεπού, εκατόν δέκα τ' αλεπουδάκι
- Έκαψα την καλύβα μου να μη με τρων οι ψύλλοι
- Ένας κούκος δε φέρνει την Άνοιξη
- Η γριά κότα έχει το ζουμί
- Ήταν στραβό το κλήμα το έφαγε και ο γάιδαρος
- Θρέψε λύκο το χειμώνα, να σε φάει το καλοκαίρι
- Κάθε πράγμα στο καιρό του κι ο κολιός τον Αύγουστο
- Και την πίτα ολόκληρη και το σκυλί χορτάτο
- Και του πουλιού το γάλα
- Κακό σκυλί ψόφο δεν έχει
- Κάλιο γαϊδουρόδενε παρά γαϊδουρογύρευε
- Κάλλιο μία μέρα κόκκορας παρά πέντε μέρες κότα
- Κόρακας κοράκου μάτι δε βγάζει
- Λείπει η γάτα χορεύουν τα ποντίκια

- Με το στανιό ο σκύλος μαντρί δε φυλάει
- Μου 'ψησες το ψάρι στα χείλη
- Μπάτε σκύλοι, αλέστε
- Ν' άκουγε ο Θεός τον κόρακα, όλοι οι γάιδαροι θα ψοφούσαν
- Νηστικό αρκούδι δε χορεύει
- Ο λύκος από τα μετρημένα τρώει
- Ο λύκος κι αν εγέρασε κι άσπρισε το μαλλί του
- Ο λύκος στην αναμπουμπούλα χαίρεται
- Ο πεινασμένος γάιδαρος, ξυλιές δε λογαριάζει
- Ο ύπνος θρέφει τα μωρά κι ο ήλιος τα μοσχάρια
- Ο ψύλλος και το βασιλιά σηκώνει
- Όλα τα γουρούνια μία μύτη έχουνε
- Όλα τα πουλιά πάν' κι έρχονται κι ο σπουργίτης μένει
- Όποιος ανακατεύεται με τα πίτουρα τον τρώνε οι κότες
- Όποιος έχει τη μύγα μυγιάζεται
- Όπου λαλούν πολλά κοκόρια αργεί να ξημερώσει
- Όσα δεν φτάνει η αλεπού τα κάνει κρεμαστάρια
- Ούτε κότες έχω ούτε με την αλεπού μαλώνω
- Ούτε ψύλλος στον κόρφο του
- Πήγε σαν το σκυλί στ' αμπέλι
- Πιάστηκε σαν τον ποντικό στη φάκα
- Πίνει η κότα το νερό, μα κοιτάει και το Θεό
- Πως πάνε κόρακα τα παιδιά σου; όσο πάνε και μαυρίζουνε
- Σαν τη μύγα μες στο γάλα
- Σκυλί που γαβγίζει μην το φοβάσαι
- Τάζει λαγούς με πετραχήλια
- Τι γυρεύει η αλεπού στο παζάρι
- Το έξυπνο πουλί από τη μύτη πιάνεται
- Το καλό το σύκο το τρώει η κουρούνα
- Το λύκο τον ρωτούσανε, πούθε παν' τα πρόβατα
- Το ψάρι από το κεφάλι βρωμάει
- Του χάριζαν έναν γάιδαρο και αυτός τον κοίταζε στα δόντια

- Τρεις κι ο κούκος
- Φαίνεται το έχει η κούτρα σου ψείρες να κατεβάζεις
- Φάτε μάτια ψάρια και κοιλιά περίδρομο
- Ψάχνει ψύλλους στ' άχυρα

4. ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΑ ΕΘΙΜΑ

Τα «ήθη» και «έθιμα» εκφέρονται συνήθως μαζί, ως ένα διώνυμο, αν και φέρουν διαφορετικό σημασιολογικό φορτίο. Όπως διασαφηνίζει ο Γ. Μέγας¹²² με τη λέξη “ήθη” εννοούμε έννοιες και αντιλήψεις, ενώ “έθιμο” σημαίνει πάντα πράξη. Τα έθιμα είναι ταυτόσημα με τα ήθη στις περιπτώσεις που παίρνουν μία συγκεκριμένη, σταθερά επαναλαμβανόμενη τελεστική μορφή και η επανάληψή τους διαμορφώνει και την παράδοσή τους¹²³. Σε κάθε τόπο, τα έθιμα τελούνται σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές και αναπτύσσονται σε κάθε τομέα της ζωής. Τα περισσότερα, ωστόσο, στρέφονται γύρω από τη λατρεία και την αγροτική ζωή. Υπάρχουν έθιμα που παραμένουν αμετάβλητα σε διάστημα αιώνων, ενώ άλλα είναι ευμετάβολα και προοδευτικά χωρίς να μεταβάλλουν, εντελώς, την αρχική τους σύνθεση και την τυπική φυσιογνωμία τους¹²⁴.

Οι αγροτικές κοινωνίες είχαν γιορτές, θρησκευτικές εκδηλώσεις και έθιμα που σχετίζονται με την ευφορία της γης και, συχνά, μαζί με τη γη και τους καρπούς της, τιμούσαν και τα ζώα. Ειδικά το “Δωδεκαήμερο”¹²⁵ είναι μία περίοδος του χρόνου που σχετίζεται με πολλές παραδόσεις, λαϊκές δοξασίες και έθιμα, σε αρκετά από τα οποία συμπεριλαμβάνονταν και τα ζώα. Στη συνέχεια, σταχυολογούμε ορισμένα έθιμα από διάφορες περιοχές της Ελλάδας (Πάρος, Κρήτη, Λήμνος κλπ), στα οποία αποδίδονται ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά στα ζώα.

Έτσι, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες από τη Μάρπησσα Πάρου, τα Χριστούγεννα, οι νοικοκυρές έφτιαχναν τα Χριστόψωμα. Στις 12 τη νύχτα, ο κύρης του σπιτιού έβγαζε το κεντρικό τμήμα του ψωμιού με τον σταυρό, το έκοβε στα τέσσερα για να το δώσει στα ζώα που αποτελούσαν το ζευγάρι για το όργωμα των αγρών. Το έριχνε στο άχυρο και στη συνέχεια έφευγε, γιατί σύμφωνα με την παράδοση, δεν έπρεπε να μείνει για να μην ακούσει τα ζώα να

¹²² Γεώργιος Α. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν* (Αθήνα, 1978), 221.

¹²³ Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία- Ήθη και Έθιμα* (Αθήνα: Εκδ. Οδυσσέας, 1986), 7.

¹²⁴ Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία* (Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1992), 27-28.

¹²⁵ Δωδεκαήμερο στην χριστιανική παράδοση ονομάζεται η χρονική περίοδος των δώδεκα ημερών από τα Χριστούγεννα μέχρι και την παραμονή των Θεοφανίων.

μιλούν μεταξύ τους, λέγοντας «Δόξα τω Θεώ, τρώμε τους κόπους μας!»¹²⁶. Ο λαϊκός άνθρωπος αναγνωρίζοντας την προσφορά των ζώων στην καθημερινότητά του και θεωρώντας τα συνεργάτες του, τους προσφέρει, σε αυτή τη σημαντική θρησκευτική γιορτή, το κεντρικό τμήμα από το εορταστικό ψωμί και, παράλληλα, δείχνει σεβασμό για την ιδιωτικότητά τους. Τους αποδίδει ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, καθώς θεωρεί ότι επικοινωνούν μεταξύ τους με ανθρώπινη λαλιά και δεν θέλει να ακούσει τι λένε και πιστεύει ότι έχουν θρησκευτικό αίσθημα και θέλουν να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους στο Θεό.

Με ίδιο ανθρωπομορφικό σκεπτικό και ανάλογο περιεχόμενο, την τελευταία ημέρα του Δωδεκαήμερου, το βράδυ της παραμονής των Θεοφανίων, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, υπάρχει η δοξασία ότι τα ζώα μιλούν και οι γεωργοί επιδιώκουν να τα περιποιούνται όσο καλύτερα μπορούν, για να είναι ευχαριστημένα, ώστε να μην κάνουν παράπονα στο Θεό ότι κακοπερνούν. Επίσης, κατά το παρελθόν, στις αγροτικές κυρίως περιοχές της Κρήτης, υπήρχε έθιμο με παρόμοια λογική, κατά το οποίο οι οικογένειες συνήθιζαν να μαγειρεύουν ένα ειδικό εθιμικό φαγητό, τα «παλληκάρια», ονομασία που θύμιζε τα αρχαία πολυκάρπια. Έτσι έβραζαν όλους τους σπόρους μαζί, όπως φασόλια, ρεβίθια, φακές, κουκιά, σιτάρι κ.ά. και έτρωγαν όλα τα μέλη της οικογένειας, αλλά και όλα τα ζώα του σπιτιού¹²⁷, θεωρώντας τα ως ισότιμα όντα. Τα παιδιά ήταν εκείνα που πήγαιναν στο στάβλο και έδιναν σε κάθε ζώο της οικογένειας, από μια χούφτα βρασμένα σπόρια. Σύμφωνα με τον Νίκο Ψιλλάκη (2005), η παραμονή των Θεοφανίων ήταν, γενικά, μια ημέρα αφιερωμένη στα ζώα. Ακόμη και στα ξένα ζώα προσέφεραν από το φαγητό αυτό, συμπεριλαμβανομένων και των πτηνών, για τα οποία ακολουθούσαν κι ένα συγκεκριμένο διαφορετικό τελετουργικό. Πετούσαν τους βρασμένους σπόρους στα δώματα των κατοικιών λέγοντας: «Φάτε πουλιά χορτάσετε και το Θεό δοξάσετε»¹²⁸.

Αλλά και την πρωτοχρονιά, επίσης σε περιοχές της Κρήτης, ήταν παράδοση να φροντίζουν, ιδιαίτερα, τα οικόσιτα ζώα, προσφέροντάς τους φρέσκια τροφή και

¹²⁶ Γιορτές και έθιμα για την ευφορία της γης και τα ζώα

<https://blueheritage.gr/giortes-kai-ethima-gia-thn-euforia-ths-ghs-kai-ta-zwa/>

¹²⁷ Νίκος Ψιλάκης, *Λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη – Έθιμα στον κύκλο του χρόνου* (Ηράκλειο Κρήτης: Καρμάνωρ, 2005).

¹²⁸ Ψιλάκης, Τελετουργίες, 2005.

καθαρό νερό για να είναι ευχαριστημένα, χορτασμένα και καθαρά όλο τον χρόνο. Ενώ, ένα πολύ ενδιαφέρον, αλλά ξεχασμένο, έθιμο, είναι η είσοδος («το ποδαρικό»)¹²⁹ των ζώων στο σπίτι το πρωί της πρωτοχρονιάς, με στόχο την καλοτυχία και την αφθονία καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου. Συγκεκριμένα, αν επρόκειτο για αγροτική οικογένεια και η σπορά ήταν η κύρια απασχόλησή της, ο νοικοκύρης του σπιτιού καθοδηγούσε να μπει μέσα στο σπίτι, μία αγελάδα. Στα κέρατά της τοποθετούσε ειδικά κατασκευασμένα κουλούρια, καθώς και την λεγόμενη «βουιδόπιτα» με την οποία την τάζε για να την ευχαριστήσει, προσδοκώντας μία τυχερή και παραγωγική χρονιά. Αντίστοιχα αν ήταν κτηνοτρόφος, έδινε ψωμί ή και γλυκίσματα στο πρόβατο ή το κατσίκι που έβαζε στο σπίτι του το πρωί της πρωτοχρονιάς. Τα ζώα που είχαν αυτή την τύχη δεν μπορούσαν να είναι, όμως, μαύρου χρώματος.

Στην Πάρο, η γιορτή του Αγίου Μόδεστου (18 Δεκεμβρίου), προστάτη των ζώων και κυρίως αυτών που έσερναν άροτρο, κατείχε ξεχωριστή θέση στη ζωή των αγροτών. Την ημέρα εκείνη, οι αγρότες που είχαν ζώα πήγαιναν άρτο (το επονομαζόμενο «βουδόψωμο») στις εκκλησίες και στη συνέχεια το πρόσφεραν στα ζώα τους ως ανταμοιβή για τη συμβολή τους στην παραγωγή των σιτηρών. Μάλιστα, την ημέρα της γιορτής τα ζώα αναπαύονταν, χωρίς να συμμετέχουν στις αγροτικές εργασίες¹³⁰. Ανάλογο έθιμο εντοπίζεται στη Λήμνο, όπου την παραμονή του εορτασμού του Αγίου Μόδεστου, οι γυναίκες των βοσκών («κεχαγιαδων») φτιάχνουν κόλλυβα και τα πηγαίνουν για ευλογία κατά τον εσπερινό στις εκκλησίες. Τα διαβασμένα κόλλυβα, ανακατεμένα με την τροφή τους, τα δίνουν στα ζώα τους ώστε να είναι προστατευμένα. Μάλιστα, αυτή την ημέρα, εύχονται μεταξύ τους «να τα χαιρόμαστε». Πιστεύεται ότι κατά τα μεσάνυχτα της γιορτής του Αγίου Μόδεστου τα ζώα και, ιδιαίτερα, τα βόδια μιλούν μεταξύ τους. Υπάρχει και ειδική προσευχή των βοσκών της Λήμνου προς τον Άγιο Μόδεστο, για την προστασία των οικόσιτων και παραγωγικών ζώων τους: «Κύριε Ιησού Χριστέ ο Θεός μου, επάκουσον της δεήσεως μου, και απέλασον

¹²⁹ Ψιλάκης, Τελετουργίες, 2005.

¹³⁰ Γιορτές και έθιμα για την ευφορία της γης και τα ζώα
<https://blueheritage.gr/giortes-kai-ethima-gia-thn-euforia-ths-ghs-kai-ta-zwa/>

πάσαν θανατηφόρον ασθένεια και βλάβην από των βοών, ίππων, όνων, ημιόνων, προβάτων, αιγών, μελισσών και των λοιπόν ζώων»¹³¹.

Κατά αναλογία με τους ήρωες στα λαϊκά παραμύθια, ο άνθρωπος στις αγροτικές κοινωνίες αναπτύσσει πλήθος σχέσεων με τη φύση και, ιδιαίτερα, με το φυτικό και ζωικό κόσμο. Σχέσεις, όπως φροντίδα και προστασία προς τα στοιχεία της φύσης, σεβασμός και αλληλεγγύη του ανθρώπου προς τη φύση, συνεργασία και ανάπτυξη οικογενειακών δεσμών, ειδικά, με τα οικόσιτα ζώα με αναγνώριση της καθημερινής προσφοράς τους και επιθυμία για ανταπόδοση με δώρα σε αυτά, αναδεικνύουν την αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου και φύσης. Ο άνθρωπος αντιμετωπίζει τη φύση στο πλαίσιο μιας ισότιμης σχέσης, θεωρώντας ότι έχει ίσα δικαιώματα με αυτόν στη ζωή και την εξέλιξη. Επιδεικνύει και προστατευτική συμπεριφορά, ειδικά, προς τα ζώα, παρέχοντας φροντίδα σε αυτά, ιδιαίτερα σε δύσκολες περιόδους ή καταστάσεις (πχ τοκετός ή ασθένεια) που μπορεί να αντιμετωπίζουν. Αναγνωρίζει ότι έχουν αισθήματα και φροντίζει να είναι ευχαριστημένα διότι ξέρει ότι είναι συνοδοιπόροι στη ζωή και συνεργάτες στις καθημερινές αγροτικές εργασίες. Η “σκέψη φροντίδας” που διαθέτει ο άνθρωπος σε ορισμένες περιπτώσεις, του δίνει τη δυνατότητα να εγκαθιδρύσει ένα σύστημα αξιών, που του επιτρέπει να οργανώνει τις αξιολογικές κρίσεις του και να συμπεριφέρεται με ανάλογο τρόπο. Έτσι, εκφράζει, σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές που, συνήθως, σχετίζονται με τη θρησκευτική λατρεία, την ευγνωμοσύνη του στα ζώα για την προσφορά τους σε εκείνον. Στα έθιμα, μάλιστα, τους αποδίδει και ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, όπως ότι μιλούν, αλλά, μόνο, σε πολύ ιδιαίτερες και συγκεκριμένες χρονικές στιγμές.

Σήμερα, ως συνέχεια των παραπάνω, αλλά προσαρμοσμένο στη σημερινή πραγματικότητα, μπορεί να εκληφθεί ένα θρησκευτικό έθιμο που ακολουθούν ορθόδοξοι και καθολικοί χριστιανοί. Η “σκέψη φροντίδας” του ανθρώπου και η επιθυμία για προστασία των ζώων, συντροφιάς στην σύγχρονη συνθήκη, εκφράζεται και σε αυτό. Στη γιορτή του Αγίου Φραγκίσκου (4 Οκτωβρίου), προστάτη των ζώων, πιστοί συγκεντρώνονται μαζί με τους μικρούς

¹³¹ Ευαγγέλια Λιάπη <https://kokkinovraxos.blogspot.com/2013/12/blog-post.html>

τετράποδους φίλους τους -κυρίως ζώα συντροφιάς που θεωρούνται μέλη της οικογένειας- στο προαύλιο του ιερού ναού του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης στην Κέρκυρα, όπου μετά το πέρας της θείας λειτουργίας, δίνεται ειδική ευχή για αυτά.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΚΕΨΕΙΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

5.1 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- Τα ζώα έχουν κυρίαρχο ρόλο στην ελληνική λαϊκή παράδοση. Υπερτερούν σε εμφανίσεις, κατά κανόνα, έναντι των φυτών, των αντικειμένων, των στοιχείων της φύσης, ακόμα κι αυτών που αποτελούν καταλύτη για τις αγροτικές παραγωγές, όπως το νερό και ο ήλιος.
- Ανήκουν στην ελληνική πανίδα. Οι μύθοι και τα παραμύθια περιλαμβάνουν και ζώα που δεν υπάρχουν στην Ελλάδα.
- Εμφανίζονται όλα τα μεγέθη, από ψύλλο μέχρι ταύρο. Και οικόσιτα – ζώα εργασίας και άγρια, διαφοροποιούμενα ανά είδος παράδοσης.
- Τα κύρια στοιχεία που συντελούν στη «δημοφιλία» ενός ζώου είναι: ιδιαίτερα μορφολογικά ή συμπεριφορικά χαρακτηριστικά, εύρος και συχνότητα αλληλεπίδρασης με τον άνθρωπο, θετικής ή αρνητικής.
- Οι διακριτές διαφορές και ρόλοι μεταξύ των ειδών λαϊκής παράδοσης αποτυπώνονται και στη διαφοροποίηση των ζώων πρωταγωνιστών.
- Τα ζώα εργασίας πρωταγωνιστούν στα έθιμα.
- Τα πτηνά πλειοψηφούν στα δημοτικά τραγούδια και κατά δεύτερο ρόλο τα ελάφια και τα άλογα.
- Είναι περιορισμένες οι παρουσίες των σημερινών δημοφιλέστατων ζώων συντροφιάς (σκύλος, γάτα), παρόλο που συμβιώνουν με τον άνθρωπο από πολύ παλιά, έχοντας διακριτούς ρόλους (φύλακες, περιορισμός τρωκτικών – ερπετών).
- Στις περισσότερες περιπτώσεις η παρουσία των ζώων είναι ανθρωπομορφική. Εξαίρεση αποτελούν οι παροιμίες.
- Έχουν δημιουργηθεί στερεότυπα, που φτάνουν ως σήμερα: πονηρή αλεπού, περήφανος αετός, όμορφη πέρδικα ...

5.2 ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Τα ζώα στη μελλοντική «λαϊκή παράδοση»

Η ανθρωπομορφική προσέγγιση των ζώων είναι διαδεδομένη και στη σημερινή εποχή. Δεν περιορίζεται μόνο σε καλλιτεχνικές απεικονίσεις, όπως κινούμενα σχέδια, κόμικς, παραμύθια, κινηματογραφικές ταινίες, θεατρικές παραστάσεις, τραγούδια και λογοτεχνικά κείμενα. Εμφανίζεται και στις διαφημίσεις, αλλά και σε ονόματα ή λογότυπα εταιρειών, επιδιώκοντας τη μεγαλύτερη δυνατή απήχηση στο αγοραστικό κοινό. Τα τελευταία χρόνια το διαδίκτυο και τα περί αυτού κοινωνικά μέσα πρωτοστατούν στη διακίνηση ιδεών και μηνυμάτων, ως μέσα έκφρασης του σύγχρονου ανθρώπου, αντικαθιστώντας / υποκαθιστώντας τους παραδοσιακούς τρόπους επικοινωνίας. Θέτουν έτσι σοβαρή υποψηφιότητα για να αποτελέσουν στο μέλλον στοιχεία μιας νεώτερης - πρόσφατης λαϊκής παράδοσης. Είναι αξιοσημείωτη η σημαντική διαφοροποίηση στη δημοφιλία – δημοτικότητα των ζώων σήμερα, στο διαδίκτυο, από ότι στα είδη της λαϊκής παράδοσης. Σε σχετική διαδικτυακή αναζήτηση 40 γνωστών ζώων η Γάτα και ο Σκύλος, με όχι συχνή παρουσία στην ελληνική λαϊκή παράδοση, εμφανίστηκαν σε υπερδιπλάσια αποτελέσματα από το επόμενο ζώο (εξαιρούνται το Περιστερί και ο Ταύρος, που τυγχάνουν ονόματα δήμων στην Ελλάδα). Ένας πρόσθετος λόγος είναι βέβαια τα οικονομικά συμφέροντα από την πώληση προϊόντων στους κηδεμόνες ζώων. Τα ίδια αποτελέσματα έδωσε και η αναζήτηση στα αγγλικά. Η ανακολουθία αυτή φαίνεται να υπάρχει μεταξύ παρελθόντος και παρόντος γενικά: οι διαδικτυακές αναφορές σε πρόσωπα του παρελθόντος, ακόμα κι αν είναι παγκόσμιας ακτινοβολίας (Αριστοτέλης, Πλάτωνας ...) ωχριούν μπροστά στους περισσότερους σύγχρονους καλλιτέχνες ή αθλητές. Αυτό είναι παγκόσμιο φαινόμενο, δεν περιορίζεται στην Ελλάδα μόνο.

Η «απόσταση» αποξενώνει

Η άμεση επαφή με τη φύση και τα ζώα αυξάνει το ενδιαφέρον μας γι αυτά. Οι σύγχρονοι κηδεμόνες ζώων συντροφιάς, κατά κύριο λόγο σκύλων και γάτων, υπερθεματίζουν με τον τρόπο τους, στη φροντίδα και προστασία τους, αλλά δεν είναι το ίδιο ευαίσθητοι με άλλα είδη. Στις παλαιότερες, αγροτικές κοινωνίες παρόμοια προσοχή ελάμβαναν τα ζώα που εκτρέφονταν για τα προϊόντα τους ή

την εργασία τους. Η μη εγγύτητα ευθύνεται γι αυτό. Συμβαίνει και με το ίδιο το είδος μας: το ενδιαφέρον μας μειώνεται σε ομόκεντρους κύκλους: οικογένεια, φίλοι, γνωστοί, συμπολίτες, συμπατριώτες, ομοεθνείς, απομακρυσμένοι λαοί (καταστροφές, πόλεμοι, γενοκτονίες σε μακρινούς τόπους περνάνε σχεδόν απαρατήρητα). Η αποξένωση αυτή υποδαυλίζεται και συντηρείται από την αντίστοιχη (μη) προβολή από τα μέσα ενημέρωσης, σε μια ομόρροπη αμφίδρομη αλληλοϋποστήριξη.

Με τα μάτια των ζώων – «ζωοκεντρική προσέγγιση».

Πώς αντιλαμβάνονται τα ζώα εμάς τα περίεργα πλάσματα, που προσπαθούμε να επικοινωνήσουμε με το δικό μας τρόπο μαζί τους; Ενίοτε αναπτύσσουν ιδιαίτερους κώδικες επικοινωνίας, όπως οι γάτες με διάφορους τύπους νιαουρίσματος που δεν χρησιμοποιούν μεταξύ τους, αλλά τι μπορεί να σκέφτονται για εμάς; Υπάρχει και η σπάνια αντίστροφη προσέγγιση: επιστήμονες ή ερευνητές υιοθετούν εν μέρει συμπεριφορά ζώων, προκειμένου να ενταχθούν σε σχετικές ομάδες (αγελαίων κυρίως ειδών, όπως λύκων, υαινών, πρωτευόντων, όπως οι χιμπατζήδες και οι γορίλλες) σαν μέλη και να τα παρατηρούν εκ των έσω. Γίνονται αποδεκτοί στην ομάδα αλλά ως τι;

«Πολιτική ορθότητα» ανά εποχή

Σήμερα φαίνονται ξεπερασμένα κάποια μηνύματα που φιλτράρονταν μέσω της ανθρωπομορφικής παρουσίας των ζώων, όπως οι απαγορευμένοι έρωτες. Από την άλλη, η σύγχρονη ευαισθησία σε έννοιες όπως ο ρατσισμός, ο σεξισμός, ο ειδισμός, θα απέρριπτε αρκετές από τις παλαιότερες σχετικές προσεγγίσεις. Τα παραδείγματα της πέρδικας, που εκπροσωπεί την ομορφιά και το καμαρωτό περπάτημα της γυναίκας, και του αετού, που αντιστοιχίζεται στη δύναμη και υπερηφάνεια του άντρα, είναι από τα πλέον χαρακτηριστικά, αν και «ανώδυνα». Ή παροιμίες όπως «Βόϊδι πήγε, αγελάδα γύρισε», «η γριά κότα έχει το ζουμί», «κακό σκυλί ψόφο δεν έχει», «κάλλιο μία μέρα κόκκορας παρά πέντε μέρες κότα», «κόρακας κοράκου μάτι δε βγάζει». Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αποσιωπούνται, ακόμη κι αν απεδυνθούν το μανδύα της σάτιρας και του πειράγματος. Αποτελούν χρονοκάψουλα της κοινωνικής συνείδησης και υπενθύμιση της προόδου που έχει συντελεστεί με την πάροδο του χρόνου.

«Οι δύο όψεις του νομίσματος»

Πολλές από τις εξεταζόμενες καταστάσεις και έννοιες επιδέχονται διπλή – αντίθετη ανάγνωση. Ας διατυπώσουμε μερικές τέτοιες «αντιπαραθέσεις», χωρίς περαιτέρω ανάλυση ή σχολιασμό:

- Η αλληγορική – μεταφορική ιδιότητα της ανθρωπομορφικής προσέγγισης των ζώων επιτυγχάνει τη παράκαμψη λογοκριτικών περιορισμών, επιτρέποντας τη διάδοση ιδεών και γεγονότων ενάντια στις απαγορεύσεις μη δημοκρατικών καθεστώτων. Αποτελεί όμως και εν δυνάμει όπλο προπαγάνδας τέτοιων καθεστώτων ή μη δημοκρατικών ομάδων με αλλότριες επιδιώξεις.
- Η χρησιμοποίηση ανθρωπόμορφων ζώων διευκολύνει τη μετάδοση γνώσεων, ειδικά στα μικρά παιδιά. Εξαρτάται όμως από τον «τροφοδότη» το θετικό ή αρνητικό πρόσημο.
- Τα ζώα που χρησιμοποιούνται καθίστανται πιο αναγνωρίσιμα, τόσο μορφολογικά, όσο και για κάποια συμπεριφορικά χαρακτηριστικά τους, χρήσιμο σε κοινωνίες και ηλικίες που δεν έχουν ευκαιρίες άμεσης παρατήρησης στο φυσικό περιβάλλον. «Χτίζονται» όμως και στερεότυπα, που δύσκολα αλλάζουν διαχρονικά, έστω κι αν αποδειχθούν ξεπερασμένα ή λανθασμένα.
- Καλλιεργείται οικειότητα με τα ζώα, αμβλύνοντας τις διαφορές και τονίζοντας τις ομοιότητες μεταξύ μας. Αυτό όμως γίνεται μονοσήμαντα, προβάλλοντας ανθρωποκεντρικά, και ενίοτε «παρά φύσει», τα δικά μας χαρακτηριστικά, προσδίδοντάς τους ιδιότητες που δεν έχουν.
- Η ανθρωπομορφική παρουσίαση των ζώων, περιορίζει στην πράξη τις άσχημες και κακοποιητικές συμπεριφορές απέναντί τους. Ισχύει γενικώς, υπάρχουν όμως και οι περιπτώσεις «αδικημένων» ζώων, που δεν χαίρουν αυτής της «ασυλίας», καθώς παραδοσιακά προβάλλεται κάποιο κακό χαρακτηριστικό στην εμφάνιση ή το χαρακτήρα τους.

5.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Επαναλαμβανόμενες έρευνες εξακρίβωσης των διαμορφωμένων αντιλήψεων που υπάρχουν (σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, αλλά κυρίως στα παιδιά) για συγκεκριμένα ζώα, δίνοντας προτεραιότητα στα περισσότερο προβεβλημένα διαχρονικά. Προτείνεται η δημιουργία ερωτηματολογίων σχετικά με τα διάφορα είδη ζώων, συνταγμένων από διεπιστημονικές ομάδες δασκάλων, (παιδο)ψυχολόγων, βιολόγων. Θα ρωτάται, μέσω κειμένων αλλά και εικόνων, η άποψη για το ζώο, τόσο για τα φυσικά χαρακτηριστικά του όσο και για τη συμπεριφορά του. Οι πιθανές αποκλίσεις, ανάλογα με την ηλικία και την περιοχή θα έχουν ενδιαφέρον, αλλά απαιτείται μεγάλη συμμετοχή και διασπορά για να μειωθούν διαφορές που οφείλονται σε υπερτοπικό επίπεδο, συγκεκριμένου σχολείου ή δασκάλου. Ο σχεδιασμός διδασκαλίας και μέσων αυτής θα προσαρμοστεί με βάση τα αποτελέσματα.

Στοχευμένες παρεμβάσεις (κράτος, φορείς, καλλιτέχνες) για την σταδιακή, σε βάθος χρόνου, ανασκευή των εσφαλμένων αντιλήψεων που θα διαπιστωθούν και των στερεότυπων που τις συνοδεύουν.

Εξορθολογισμός στην παρουσίαση των ζώων στα παιδιά (παραμύθια, τραγούδια, διηγήματα). Η υπερβολική ωραιοποίηση χαρακτήρων και συμπεριφορών για αποκατάσταση αδικιών του παρελθόντος, οδηγεί σε αντίστροφες παρανοήσεις και αποκλίσεις από την πραγματικότητα: υποτίμηση των κινδύνων από την άμεση επαφή με άγρια ζώα, επιθυμία για ιδιαίτερα κατοικίδια (άγρια ζώα), πέραν του ηθικού ατοπήματος.

Δημιουργία δράσεων που θα φέρει τα παιδιά (και όχι μόνο) σε άμεση επαφή με την ελληνική φύση και τα κατά τόπους ζώα, με σεβασμό και προσπάθεια για τη μικρότερη δυνατή όχληση. Τα οφέλη θα είναι πολυδιάστατα. Ιδρύματα, φορείς και τοπικές κοινότητες μπορούν να τα υποστηρίξουν, έχοντας τα κατάλληλα κίνητρα.

Ψηφιακό αποθετήριο σχετικά με την ελληνική λαϊκή παράδοση. Να συγκεντρώνει στοιχεία από όλα τα είδη της παράδοσης. Να επιτρέπει δωρεάν και εύκολη πρόσβαση σε όλους. Η λαϊκή παράδοση διαμορφώθηκε, εξελίχθηκε

και διαδόθηκε διαχρονικά, κυρίως προφορικά, από γενιά σε γενιά, με κοινωνούς και τους πιο απλούς ανθρώπους. Η επιβίωσή της μέχρι σήμερα οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στις άοκνες προσπάθειες εμπνευσμένων ερευνητών, που κατέγραψαν και ανέλυσαν πλήθος στοιχείων σε αξιόλογες συλλογές και βιβλία. Η πρόσβαση όμως σε αυτά, αποσπασματικά κιόλας, είναι προνόμιο των λίγων εκλεκτών που έχουν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν, ή να τα διαβάσουν σε κάποια βιβλιοθήκη, ή να τα προσεγγίσουν διαδικτυακά ως μέλη της εκπαιδευτικής – ερευνητικής κοινότητας. Καμία σχέση με το πνεύμα της λαϊκής παράδοσης. Το ζήτημα των πνευματικών δικαιωμάτων μπορεί να διευθετηθεί δίκαια. Δεν είναι απαραίτητο, σε πρώτη φάση τουλάχιστον, η δημοσιοποίηση των συνοδευτικών κειμένων, ερμηνειών και αναλύσεων, που δίνουν το προσωπικό στίγμα του κάθε ερευνητή.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τέλος, ας ξαναδούμε την εικόνα στην αρχή της εργασίας. Μπορεί να μην προέρχεται από τη λαϊκή παράδοση αλλά αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ανθρωπομορφικής παρουσίας ζώου, πολλαπλής μάλιστα: φωνής, κινήσεων, μηνυμάτων, ακόμη και μορφολογικών χαρακτηριστικών. Προέρχεται από την προ ετών επιτυχημένη τηλεοπτική και ραδιοφωνική «καμπάνια» για καθαρές ακτές («Όχι σκουπίδια – Όχι πλαστικά σε θάλασσες και ακτές») της Ελληνικής Ένωσης Προστασίας Θαλασσίου Περιβάλλοντος. Αναμφίβολα πρόκειται για θετικό μήνυμα με ευχάριστη παρουσίαση. Κάποιοι προβληματισμοί όμως υπεισέρχονται κι εδώ:

Πρώτη ερώτηση: Τι ζώο είναι ;

Δεύτερη ερώτηση: γλάρος, πελαργός ή πελεκάνος ;

Η αδυναμία, ή ακόμη και η δυσκολία εύρεσης της σωστής απάντησης, ας μας προβληματίσει κι ας αποτελέσει έναυσμα περαιτέρω σκέψεων.

Όσο αμεσοτέρα, καλύτερα και κατά το δυνατόν απαλλαγμένοι από τα ανθρωποκεντρικά «γυαλιά» μας, γνωρίζουμε τα ζώα, τόσο αποτελεσματικότερα θα λειτουργεί το σχετικό με αυτά τρίπτυχο: Ηθική, Ευζωία, Δίκαιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενόγλωσση

Airenti, Gabriella. "The Development of anthropomorphism in interaction: Intersubjectivity, imagination, and theory of mind". *Frontiers in Psychology* 9. (November 2018), 2136. doi: 10.3389/fpsyg.2018.02136.

Andrews, Kristin. *The Animal Mind: An Introduction to the Philosophy of Animal Cognition*. New York: Routledge, 2015.

Berry, Taylor & Wilkins, Julia. "The gendered portrayal of inanimate characters in children's books", *Journal of Children's Literature* 42, no 2 (Fall 2017):4-15.

Derby, James, "Anthropomorphism in children's literature or "mom, my doll's talking again", edited by N. C. English, *Elementary English* 47, no 2 (1970): 190-192.

Eddy, J. Timothy, Gallup, G. Gordon Jr & Povinelli, J. Daniel. "Attribution of cognitive states to animals: Anthropomorphism in comparative perspective", *Journal of Social Issues* 49 (April 2010): 87–101.

Epley, Nicholas, Waytz, Adam & T. Cacioppo, T. John. "On seeing humans: A three Factor theory of an-thropomorphism", *Psychological Review* 114, no. 4 (October 2007): 864–886.

Gilhus, Ingvild Sælid. *Animals, Gods and Humans: Changing attitudes to animals in Greek, Roman and early Christian ideas*. New York: Routledge, 2006.

Keen, Suzanne. "Fast tracks to narrative empathy: Anthropomorphism and dehumanization in graphic narratives". *Project Muse* 40, no 1(January 2011): 135-155.

Morris, Paul, Lesley, Sarah & Knight, Sarah. "Belief in the animal mind: does familiarity with animals influence beliefs about animal emotions?". *Society & Animals* 20, no3 (January 2012): 211-224.

Piaget, Jean. *The Child's Conception of the World*. Translated by J. & A. Tomlinson. London: Routledge & Kegan Paul, 1929.

Panksepp, J. and L. Biven, L. *The Archaeology of Mind: Neuroevolutionary Origins of Human Emotions*. New York: WW Norton & Company, 2012.

Pfeuffer, Nicolas, Benlian, Alexander, Gimpel, Henner, & et al. "Anthropomorphic information systems", *Business & Information Systems Engineering* 61, no 7 (August 2019).

Podberscek, L. Anthony. "Good to pet and eat: the keeping and consuming of dogs and cats in South Korea". *Journal of Social Issues* 65, no 3 (July 2009): 615–632. doi: 10.1111/j.1540-4560.2009.01616.x.

Sax, Boria. *The mythical zoo: An encyclopedia of animals in world, myth, legend & literature*. California: ABC-CLIO, 2001.

Serpell, A. James. "Anthropomorphism and anthropomorphic selection—Beyond the "Cute Response"". *Society and Animals* 10, no 4. (December 2002):437-454.

Serpell, A. James. "Having our dogs and eating them too: why animals are a social issue". *Journal of Social Issues* 65, no3 (July 2009): 633–644. doi: 10.1111/j.1540-4560.2009.01617.x.

Ελληνική

"Blueheritage", Γιορτές και έθιμα για την ευφορία της γης και τα ζώα, Ανακτήθηκε στις 27 Φεβρουαρίου 2024, <https://blueheritage.gr/giortes-kai-ethima-gia-thn-euforia-ths-ghs-kai-ta-zwa/>.

Cooper, J. C. *Ο Θαυμαστός Κόσμος Των Παραμυθιών: Αλληγορίες της Εσωτερικής Ζωής-Πορεία προς την Ωριμότητα*. Μετάφραση Θ. Μαλαμόπουλος, Επιμέλεια Θ. Γραμμένος. Αθήνα: Θυμάρι, 2007.

Lesky, Albin. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, 1988.

- Sankar, Ajith. *Διαχείριση περιβάλλοντος*, Μτφρ. Α. Μήλιος. Αθήνα: Τζιόλας, 2021.
- Ακριτόπουλος, Ν. Αλέξανδρος. *Τέρψεις και Ιστορίες: Κριτικές, φιλολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας του παραμυθιού*. Θεσσαλονίκη: Γράφημα, 2013.
- Αναγνωστόπουλος, Δ. Βασίλειος. *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας –Α΄ Ανιχνεύσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1987.
- Αποστολάκης, Σταμάτης. *Ριζίτικα: Τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*. Αθήνα: Γνώση, 1993.
- Αραμπατζή, Αιμιλία και Τουνουσίδου, Σοφία, “Ο ρόλος των ζώων στην παιδική λογοτεχνία”. Διπλ. Εργ., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Τομέας: Ανθρωπιστικών Επιστημών, 2006.
- Αυδίκος, Ευάγγελος. *Το λαϊκό παραμύθι: θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1997.
- Βαΐου, Παναγιώτα. “Οι Διασκευές των Μύθων του Αισώπου”. Διπλ. Εργ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, 2004.
- Βαλάση, Ζωή. *Εισαγωγή στη μελέτη της λογοτεχνίας και των βιβλίων για παιδιά*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001.
- Γαλούρη, Κωνσταντίνα. “Το λαϊκό παραμύθι ως εκπαιδευτική πρακτική. Το παράδειγμα δυο κοινοτήτων της Θράκης”. Μετ. Διπλ. Εργ., Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2021.
- Γιαννικοπούλου, Α. Α. “Τα ζώα στους αισώπειους μύθους και η στάση των νηπίων απέναντί τους”, *Διαδρομές*, 42 (Καλοκαίρι 1996): 90-98.
- Δερμιτζάκης, Χαράλαμπος. “Σύγχρονες μορφές λαϊκού πολιτισμού”, στο 1ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο με θέμα «Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση» (Βόλος, 29 Σεπτεμβρίου – 1η Οκτωβρίου 2006).
- Δροσίνης, Γεώργιος. “Ζώα και Πουλιά στα Δημοτικά Τραγούδια μας. Ανέκδοτη μελέτη περί του αισθήματος της φύσεως εις τα Δημοτικά Τραγούδια μας (πρώτο

μέρος)” στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*.

https://daniilida.lis.upatras.gr/index.php/hmer_meg_ellados/article/view/727/502

Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας. *Μύθοι και Μυθοποιοί- Αφιέρωμα*. Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1987.

Καρβέλα, Ιωάννα. “Οι παροιμίες της γερμανικής και της ελληνικής γλώσσας. Συγκριτική και διδακτική προσέγγιση”. Στο *14+1 Μελέτες Φρασεολογίας και Παροιμιολογίας. Ο Κήπος των Εσπερίδων-Νο4*, επιμέλεια Κάρλος-Αλμπέρτο Κρίδα-Αλβαρεθ, 91-122. Αθήνα: Εκδόσεις Τα Καλώς Κείμενα, 2015.

Κοντάρας, Θοδωρής. “Η Φύση και ο Άνθρωπος στα Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια” στο *Ο.ΦΥ.ΠΕ.Κ.Α.* <https://necca.gov.gr/i-fysi-kai-o-anthropos-sta-ellinika-dimotika-tragoudia/>

Καπλάνογλου, Μαριάνθη. *Ελληνική Λαϊκή Παράδοση*. Αθήνα: Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1988.

Καπλάνογλου, Μαριάνθη. “Άνθρωποι και ζώα στη νεοελληνική παράδοση: οι παραλλαγές του παραμυθιού η αλεπού προξενήτρα”. Στο *Από το παραμύθι στα κόμικς: παράδοση και νεοτερικότητα*, επιμέλεια Ευάγγελος Αυδίκος, 248-255. Αθήνα: Οδυσσέας, 1996.

Καπλάνογλου, Μαριάνθη. “Ο κόσμος των ζώων και η ζωολογία των ελληνικών μαγικών παραμυθιών”, Στο *Περί ζώων. Με λογική και συναίσθημα*, επιμέλεια Α. Α. Λυδάκη & Γ.Ν. Μπασκόζος, 213-222. Αθήνα: Ψυχογιός, 2011..

Κάππου, Μαρία. *Παράδοση* (2011), <https://mariakappou.gr/wp-content/uploads/2019/11/ΠΑΡΑΔΟΣΗ.pdf>

Καραγεωργάκης, Σταύρος . “Η ενσυναίσθηση ως βάση για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων” Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Πολιτικής & Διαχείρισης με τίτλο “Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής & Φιλοσοφίας”, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, (2010): 67- 81.

<http://www3.aegean.gr/environment/eeppd/CONF2010/ENV%20POLICY%20&%20MANAGEMENT%20CONF%202010%20MINUTES%20Version1.pdf>

Κατσαδώρας, Γεώργιος. “Ο λαϊκός πολιτισμός την εποχή της παγκοσμιοποίησης”, στο *Διεργασίες σκέψης στο σχολείο και την κοινωνία Α σειρά: Σύγχρονα ψυχολογικά θέματα*, επιμέλεια από Πέρσα Φώκιαλη, Νίκος Ανδρεαδάκης & Γιώτα Ξανθάκου, Αθήνα: Πεδίο, 2011.

Κατσαδώρας, Γεώργιος. “Η επιστήμη της λαογραφίας στη σύγχρονη τεχνολογική εποχή. Η ηλεκτρονική προφορικότητα” στο *Επιστήμες της εκπαίδευσης. Από την ασθενή ταξινόμηση της Παιδαγωγικής στη διεπιστημονικότητα και στον επιστημονικό υβριδισμό*, 99-122, Αθήνα: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου και Ταξιδευτής.

Καψωμένος, Γ. Ερατωσθένης. “Ο έρωτας στο δημοτικό τραγούδι”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 111: 34-39.

Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη. *Λαογραφικά Μελετήματα, II*. Αθήνα: Εκδ. Πορεία, 1993.

Λιάκας, Παντελής (2014, 24 Οκτωβρίου). “Σύμβολα και Συμβολισμοί στα γνωστά μας παραμύθια, του Παντελή Λιάκα”. Ανακτήθηκε στις 10 Απριλίου 2021, <http://www.literature.gr/simvola-ke-simvolismi-sta-gnosta-mas-paramithia-tou-panteli-liaka/#sthash.X0rM8es8.dpuf>.

Λιάπη, Ευαγγελία. “Τα έθιμα του Αγίου Μοδέστου”, Ανακτήθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 2024, <https://kokkinovraxos.blogspot.com/2013/12/blog-post.html>

Λουκάτος, Σ. Δημήτριος. *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Ε.Τ.Ε., 1992, δ' έκδ., 1977 α' έκδ.

Λουκάτος, Σ. Δημήτριος. “Τα ελληνικά λαϊκά παραμύθια”, *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας Αφιέρωμα: Το παραμύθι και οι παραμυθάδες* 3, (Αθήνα: Καστανιώτης, 1988).

Λουτριώτη, Γεωργία. “Ο λαϊκός πολιτισμός σε συνδυασμό με τη χρήση νέων μέσων ως μέσο επικοινωνίας και προσέγγισης μαθητών με διαφορετική

εθνικότητα και πολιτιστικό υπόβαθρο στη σύγχρονη τάξη του Δημοτικού Σχολείου” (Διπλ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2020).

Μέγας, Α. Γεώργιος. *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν* Αθήνα, 1978.

Μερακλής, Γ. Μιχάλης. *Ελληνική Λαογραφία- Ήθη και Έθιμα*. Αθήνα: Εκδ. Οδυσσέας, 1986.

Μερακλής, Γ. Μιχάλης. “Το αισώπειο ζήτημα”. *Διαβάζω* 167 (Μάιος 1987):23-29.

Μερακλής, Γ. Μιχάλης. *Τα Παραμύθια μας*. Αθήνα: Εντός, 2001.

Μερακλής, Γ. Μιχαήλ. *Έντεχνος Λαϊκός λόγος, Κείμενα και Κριτική Νεοελληνικού Λόγου*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2007.

Μόσχος, Κώστας, Κανδυλάκη, Μαριέττα & Τόμπλερ, Μιχάλης. *Ανθολόγιο Μουσικών Κειμένων, Παραδοσιακά τραγούδια της Ελλάδας (Δημοτικά)*. Ανακτήθηκε στις 15 Φεβρουαρίου 2024, <http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/pdf/8547/5024/21-0056-01-Anthologio-Mousikon-Keimenon-Gymnasiou-Vivlio-Ekpaideutikou/>

Μουρελάτος, Αλέξανδρος-Φοίβος. “Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος: πρωτοπόρος στη φιλοσοφική κριτική του ανθρωπομορφισμού”, *Ariadne* 23-24, (2016): 219–232. <https://doi.org/10.26248/ariadne.v0i23-24.803>.

Μπενέκος, Δημήτριος. “Τοπικός πολιτισμός και εκπαιδευτικές εφαρμογές: Ανιχνεύοντας το λαϊκό πολιτισμό σε λογοτεχνικά κείμενα”. *Πρακτικά Συνεδρίου: Τοπικός Πολιτισμός και Εκπαίδευση*, 167-175. Τρίκαλα, 2009.

Παπαποστόλου, Κατερίνα. *Ζώα στα παραμύθια: Μια ιστορική αναδρομή και το σήμερα* (2020), Ανακτήθηκε στις 15 Φεβρουαρίου 2024, <https://www.projectparenting.gr/environment/zoasta-paramythia-mia-istoriki-anadromi-kai-to-simera/>

Πολίτης, Γ. Νικόλαος. *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*. Αθήνα: Βαγιονάκη, 1969.

Πουρνή, Γραμμένη-Ελένη. “Τα ζώα ως πρωταγωνιστικά πρόσωπα στο έργο της Καλλιόπης Σφαέλλου”, *Fractal. Η γεωμετρία των ιδεών*, (July 2019), <https://www.fractalart.gr/zoa-kalliopisfaelloy/>.

“Πτηνά και ζώα στο δημοτικό μας τραγούδι”. Ανακτήθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 2024. <http://videomusicview.blogspot.com/2013/10/blog-post.html>

Σαρίκας, Ζήσης & Λιάπα, Αγνή (μετάφραση). «*ΑΙΣΩΠΟΣ μύθοι*», *Αρχαίοι Συγγραφείς*. Αθήνα: Εξάντας, 1993.

Σταύρου, Θρασύβουλος (μετάφραση). *Αισώπου Μύθοι*. Θεσσαλονίκη Α' έκδοση: Γ. Παπαδημητρίου, 1966.

Ταγκαλάκη, Ανδριάννα. “Η παρουσία των ζώων στην πεζογραφία των Ανδρέα Καρκαβίτσα, Μιχαήλ Μητσάκη, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και Εμμανουήλ Ροΐδη”. Διπλ. Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, 2018.

Τριανταφύλλου, Μαρία. “Φυτά και ζώα στο ελληνικό λαϊκό παραμύθι: Οι σχέσεις τους με τον άνθρωπο.” Διδακτορική Διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2020.

Ψιλάκης, Νίκος. *Λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη – Έθιμα στον κύκλο του χρόνου*. Ηράκλειο Κρήτης: Καρμάνωρ, 2005.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. Καταγραφή τίτλων από τους “Μύθους του Αισώπου” με αλφαβητική σειρά ¹³²

1. Αγοραστής γαϊδάρου
2. Άγριες γίδες και τσοπάνος
3. Άγριος γάιδαρος
4. Αγριογούρουνο, άλογο και κυνηγός
5. Αγριογούρουνο και αλεπού
6. Άγριος γάιδαρος και λύκος
7. Αγριόγατος και πουλιά
8. Αετός
9. Αετός, καλιακούδα και τσοπάνος
10. Αετός και σκαθάρι
11. Αηδόνι και γεράκι
12. Αιθίοπας
13. Αλεπού κολοβή
14. Αλεπού και λεοπάρδαλη
15. Αλεπού και λιοντάρι
16. Αλεπού και πίθηκος
17. Αλεπού και ποντικός
18. Αλεπού και σταφύλια
19. Αλεπού και τράγος
20. Αλεπού και βάτος
21. Αλεπού και κροκόδειλος
22. =ού και ξυλοκόπο 321`654321
23. Η αλεπού με την πρησμένη κοιλιά
24. Αλεπού και μάσκα
25. Αλεπού και σκύλος
26. Αλεπούδες στον ποταμό Μαίανδρο

¹³² Παναγιώτα Βαΐου, Οι Διασκευές των Μύθων του Αισώπου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης (Βόλος 2004) σελ. 29-41.

27. Αλκυόνη
28. Άλογο, βόδι, σκυλί και άνθρωπος
29. Άλογο και γάιδαρος
30. Άνθρωπος κακοποιός
31. Άνθρωπος και σάτυρος
32. Άνθρωπος και τζιτζίκι
33. Άνθρωπος και σκύλος
34. Άνθρωπος, μυρμήγκι και Ερμής
- 35.0 άνθρωπος που κομμάτιασε το άγαλμα
36. Άνθρωπος τυφλός
37. Άντρας και γυναίκα
38. Άντρας και κύκλωπας
39. Άντρας και κηπουρός
40. Άντρας, φοράδα και πουλάρι
41. Άνθρωπος και λιοντάρι συνοδοιπόροι
42. Απατεώνας
43. Άρρωστος και γιατρός
44. Άρρωστος γάιδαρος και λύκος
45. Άρρωστη ελαφίνα
46. Αστρονόμος
47. Άσωτος, νέος και χελιδόνι
48. Ατζαμής γιατρός
49. Αυτός που υποσχόταν τα αδύνατα
50. Αφεντικό και ναύτες
51. Βάτραχοι
52. Βάτραχοι που ζητούσαν βασιλιά
53. Βελανιδιές και Ζευς
54. Βόδια και άξονες
55. Βόδια και ρόδες
56. Βοριάς και ήλιος
57. Βοσκός και θάλασσα
58. Βοσκός και λυκόπουλα
59. Βοσκός και πρόβατα

60. Βοσκός και σκύλος
61. Βοσκός και λύκος
62. Βουκόλος
63. Βωταλίσ και νυχτερίδα
64. Γάτα
65. Γάτα και Αφροδίτη
66. Γάτος και κότες
67. Γάτος και πετεινός
68. Γάτος και ποντίκια
69. Γάιδαρος, πετεινός, λιοντάρι
70. Γάιδαρος και κηπουρός
71. Γάιδαρος, αλεπού και λιοντάρι
72. Γάιδαρος και αγωγιάτης
73. Γάιδαροι στο Δία
74. Γάιδαρος και μουλάρι
75. Γάιδαρος, κόρακας και λύκος
76. Γάιδαρος και βάτραχοι
77. Γάιδαρος και λεοντή
78. Γάιδαρος και λύκος
79. Γάιδαρος και σκύλος
80. Γάιδαρος και άλογο
81. Γάιδαρος και τζιτζίκια
82. Γάιδαρος φορτωμένος αλάτι
83. Γάιδαρος φορτωμένος μ' ένα άγαλμα
84. Γέρος και θάνατος
85. Γεωργός και τα παιδιά του
86. Γεωργός και φίδι
87. Γεωργός και σκυλιά
88. Γεωργός και τύχη
89. Γεωργός και γαϊδούρια
90. Γιατρός και άρρωστος
91. Γλάρος και περδικογέρακο
92. Γουρούνα και σκύλα

93. Γουρουνάκι και πρόβατα
94. Γουρουνόπουλο και αλεπού
95. Γριά και γιατρός
96. Γυναίκα και γεωργός
97. Γυναίκα και άντρας μέθυσος
98. Γυναίκα και υπηρέτριες
99. Γυναίκα και κότα
100. Δαγκωμένος από σκυλί
101. Δαμάλα και βόδι
102. Δειλός άνθρωπος που βρήκε χρυσό λιοντάρι
103. Δελφίνια και γοβιός
104. Δελφίνι και πίθηκος
105. Δέντρα και καλάμι
106. Δέντρα και ελιά
107. Δίας και φίδι
108. Δίας και αλεπού
109. Δίας και Απόλλωνας
110. Δίας και χελώνα
111. Δίας και άνθρωπος
112. Δίας και ντροπή
113. Δίας ,Προμηθέας ,Αθηνά, Μώμος
114. Διογένης πεζοπόρος
115. Διψασμένη κουρούνα
116. Διψασμένο περιστέρι
117. Δολοφόνος
118. Δύο πετεινοί και αετοί
119. Δύο σκαθάρια
120. Δύο σκυλιά
121. Δύο ταγάρια
122. Εκδρομέας και τύχη
123. Έλατο και βάτος
124. Ελαφάκι και ελάφι
125. Ελάφι

126. Ελάφι και κληματαριά
127. Ελάφι και λιοντάρι
128. Έλατο και βάτος
129. Ένας που κινδύνευε στο πέλαγος
130. Ένας τσιγκούνης
131. Έξυπνη μύγα
132. Ερμής
133. Ερμής και γη
134. Ερμής και γλύπτης
135. Ερμής και Τειρεσίας
136. Εχθροί
137. Ζευγάς και λύκος
138. Η μαϊμού και τα δύο παιδιά
139. Ηρακλής και Πλούτος
140. Ήρωας
141. Η χήνα που έκανε χρυσά αυγά και η κότα που έκανε χρυσά
142. Ιερείς της Κυβέλης
143. Κάβουρας και αλεπού
144. Καλάμι και ελιά
145. Καλιακούδα και αλεπού
146. Καλιακούδα και περιστέρια
147. Καλιακούδα και κοράκια
148. Καλιακούδα και πουλιά
149. Καλιακούδα δραπέτης
150. Καμήλα και Δίας
151. Καμήλα
152. Καμήλα ,ελέφαντας και πίθηκος
153. Κάστορας
154. Καρυδιά
155. Κατσίκι και λύκος
156. Κάποιος που είχε πάρει για φύλαξη χρήματα και όρκους
157. Καρβουνιάρης και λευκαντής
158. Καροτσιέρης και Ηρακλής

159. Κατεργάρης
160. Καυχησιάρης πενταθλητής
161. Κηπουρός
162. Κηπουρός και σκύλος
163. Κιθαριστής
164. Κλέφτες και πετεινός
165. Κλέφτης και πανδοχέας
166. Κοιλιά και πόδια
167. Κορυδαλλός
168. Κότα και χελιδόνι
169. Κοράκι άρρωστο
170. Κόρακας και αλεπού
171. Κόρακας και φίδι
172. Κουνούπι και λιοντάρι
173. Κουνούπι και ταύρος
174. Κουτάβι και βάτραχοι
175. Κουρούνα και κόρακας
176. Κουρούνα και σκύλος
177. Κύκνος
178. Κυνηγός πουλιών και πέρδικα
179. Κυνηγός πουλιών και κορυδαλλός
180. Κυνηγός πουλιών και πελαργός
181. Κυνηγός και λύκος
182. Κυνηγός και καβαλάρης
183. Λαγοί και αλεπούδες
184. Λαγοί και βάτραχοι
185. Ληστής και συκαμινιά
186. Λέαινα και αλεπού
187. Λιοντάρι και γεωργός
188. Λιοντάρι και αλεπού
189. Λιοντάρι και βάτραχος
190. Λιοντάρι και ταύρος
191. Λιοντάρι και γεωργός

192. Λιοντάρι και δελφίνι
193. Λιοντάρι και αρκούδα
194. Λιοντάρι και λαγός
195. Λιοντάρι και γάιδαρος
196. Λιοντάρι, γάιδαρος και αλεπού
197. Λιοντάρι που φοβήθηκε ένα ποντίκι
198. Λιοντάρι και ποντικός
199. Λιοντάρι, λύκος και αλεπού
200. Λιοντάρι, Προμηθέας και ελέφαντας
201. Λύκος και άλογο
202. Λύκος και αρνί
203. Λύκος και ερωδιός
204. Λύκος και κατσίκια
205. Λύκος και γριά
206. Λύκος και πρόβατο
207. Λύκος και βοσκός
208. Λύκος, πρόβατο και κριός
209. Μάγισσα
210. Μαλώνουν δύο, τρώει τρίτος
211. Μάντης
212. Μέλισσες και Δίας
213. Μελισσοκόμος
214. Μεσόκοπος άνδρας και εταίρες
215. Μουλάρι
216. Μύγες
217. Μύθος για το άλογο
218. Μύθος για την αλεπού
219. Μύθος για το αμπέλι
220. Μύθος για τον αετό και το φίδι
221. Μύθος για το γάιδαρο
222. Μύθος για τα γεράκια και τους κύκνους
223. Μύθος για το γεωργό και την αλεπού
224. Μύθος για την ελαφίνα

- 225. Μύθος για την ελιά και τη συκιά
- 226. Μύθος για τον κάβουρα
- 227. Μύθος για την κατσίκα
- 228. Μύθος για τον κόρακα
- 229. Μύθος για τις μέλισσες και το βοσκό
- 230. Μύθος του πουολόγου
- 231. Μύθος για τους ταύρους
- 232. Μυρμήγκι
- 233. Μυρμήγκι και περιστέρι
- 234. Μυρμήγκι και σκαθάρι
- 235. Μυρμήγκι και τζιτζίκι
- 236. Ναυαγός
- 237. Ναυαγός και θάλασσα
- 238. Ναυτικός και γιος
- 239. Νεαροί και χασάπης
- 240. Νεαρός και γριά
- 241. Νυχτερίδα, βάτος και γλάρος
- 242. Νυχτερίδα και γάτες
- 243. Ξελογιαστής άντρας και γυναίκα
- 244. Ξυλοκόποι και βαλανιδιά
- 245. Ξυλοκόπος και Ερμής
- 246. Ο Αίσωπος στο ναυπηγείο
- 247. Ο άνθρωπος που υποσχότανε τα αδύνατα
- 248. Ο βοσκός που γίνηκε έμπορος
- 249. Ο γεωργός και το φίδι που του σκότωσε το παιδί
- 250. Οδοιπόροι
- 251. Οδοιπόροι και αρκούδα
- 252. Οδοιπόροι και κόρακας
- 253. Οδοιπόροι και πλάτανος
- 254. Οδοιπόροι και φρύγανα
- 255. Οδοιπόρος και Ερμής
- 256. Οδοιπόρος και οχιά
- 257. Οδοιπόρος και τύχη

258. Οι βάτραχοι που θέλανε βασιλιά
259. Οι βελανιδιές και ο Δίας
260. Οι δύο θεοί, Ηρακλής και Πλούτος
261. Οι δύο σακούλες
262. Οι ψαράδες που ψάρευαν πέτρες
263. Ο κακομαθημένος γιος και η μάνα του στη φυλακή
264. Όναγρος και γάιδαρος
265. Ο περιβολάρης και ο σκύλος
266. Ο ρήτορας Δημάδης
267. Ο σπάταλος νέος και το χελιδόνι
268. Ο τυφλός
269. Ουρά και σώμα φιδιού
270. Ο φιλάργυρος
271. Ο φοβητσιάρης στρατιώτης και τα κοράκια
272. Οχιά και αλεπού
273. Οχιά και νεροφίδα
274. Ο ψευτοβοσκός
275. Παγόνι και γερανός
276. Παγόνι και καλιακούδα
277. Παγόνι και κάργια
278. Παιδί και κόρακας
279. Παιδί που έκανε μπάνιο
280. Παιδί που έκλεβε και μητέρα
281. Παιδί που κυνηγούσε ακρίδες
282. Παιχνιδιάρης βοσκός
283. Παντρεύονται οι αρχαίοι θεοί
284. Παπαγάλος και γάτα
285. Πατέρας και κόρη
286. Πέρδικα και κυνηγός
287. Περιστέρια άγρια και ήμερα
288. Περιστέρια και κουρούνα
289. Πετεινοί και πέρδικα
290. Πηνειός ποταμός και βοϊδοτόμαρο

291. Πίθηκος και καμήλα
292. Πίθηκος και ψαράδες
293. Πλούσιοι και μοιρολογίστρες
294. Πλούσιος και βυρσοδέψης
295. Πολεμιστής και κόρακες
296. Ποντικοί και γάτες
297. Ποντικός και βάτραχος
298. Ποντικός του χωραφιού και ποντικός του σπιτιού
299. Ποταμός και τομάρι
300. Πουολόγος και αστρίτης
301. Πρόβατο που το κούρευαν
302. Προμηθέας και άνθρωποι
303. Ροδιά, μηλιά και βάτος
304. Σαλπικτής
305. Σκουλήκι και αλεπού
306. Σκουλήκι και μεγάλο φίδι
307. Σκύλα και μάγειρος
308. Σκύλα που κουβαλούσε κρέας
309. Σκύλες πεινασμένες
310. Σκυλιά και αλεπού
311. Σκύλος και αφέντης
312. σκύλος και λύκαινα
313. Σκύλος και σαλίγκαρος
314. Σκύλος καλεσμένος σε τραπέζι
315. Σκύλος και χαλκιάδες
316. Σφήκα και φίδι
317. Σφήκες, πέρδικες και γεωργός
318. Τα παιδιά του πιθήκου
319. Ταξιδιώτες με πλοίο
320. Τοξότης και λιοντάρι
321. Τράγος και αμπέλι
322. Ταύρος και αγριοκάτσικα
323. Ταύρος, λέαινα και αγριόχοιρος

- 324. Τζιτζίκι και αλεπού
- 325. Το άλογο που έκανε το κουτσό και ο λύκος
- 326. Το γαϊδούρι και το αλάτι
- 327. Το γαϊδούρι που ντύθηκε λιοντάρι
- 328. Τοίχος και παλούκι
- 329. Τόνος και δελφίνι
- 330. Τριαντάφυλλο και αμάραντο
- 331. Τυφλοπόντικας
- 332. Ύαινα και αλεπού
- 333. Ύαινες
- 334. Φίδι, γάτα και ποντίκια
- 335. Φίδι και κάβουρας
- 336. Φίδι που το πατούσαν
- 337. Χαζή κόρη και μητέρα
- 338. Χαλκωματάς και σκύλος
- 339. Χειμώνας και άνοιξη
- 340. Χελιδόνι και κουρούνα
- 341. Χελιδόνι και μεγάλο φίδι
- 342. Χελιδόνι και πουλιά
- 343. Χελώνα και αετός
- 344. Χελώνα και λαγός
- 345. Χήνες και γερανοί
- 346. Χρεοφειλέτης
- 347. Ψαράς
- 348. Ψαράδες
- 349. Ψαράς και μαΐνουλα
- 350. Ψύλλος και αθλητής

Β. “Τα δώδεκα αδέρφια που εγίνονταν πουλιά”¹³³

Δημοτική/Λαϊκή παράδοση

Μια φορά κι έναν καιρό ήταν ένας βασιλιάς κι είχε δεκατρία παιδιά: δώδεκα αγόρια κι ένα κοριτσάκι.

Πέθανε η βασίλισσα κι ο βασιλιάς ξαναπαντρεύτηκε. Πήρε μια κακιά γυναίκα, που δεν τ’ αγαπούσε καθόλου τα παιδιά, κι ήταν και μάγισσα.

Σ’ αυτό το μεταξύ γίνηκε πόλεμος κι ο βασιλιάς έφυγε πολύ μακριά.

Τότε η κακιά μητριά, που εχθρευόταν τα παιδιά, άλειψε την κόρη με πίσσα και την έδιωξε απ’ το παλάτι.

Η βασιλοπούλα περπατούσε περπατούσε κι ηύρε ένα ποταμάκι με κρουσταλλένιο νερό. Νίφτηκε εκεί, βγήκαν οι πίσσες και γίνηκε πιο όμορφη απ’ ό,τι ήταν πριν. Ξαναπήρε το δρόμο η καημένη και περπατούσε μέρα νύχτα.

Καμιά φορά βρίσκει ένα γέρο, που βοσκούσε τ’ αρνιά του και του λέει:

– Μπάρμπα, καλέ μου γέροντα, δε με παίρνεις μαζί σου για ένα κομμάτι ψωμί; Είμαι μόνη στον κόσμο κι ορφανή.

– Μετά χαράς, κόρη μου, σε παίρνω. Ό,τι τρώγω εγώ θα τρως κι εσύ.

Κι έτσι η βασιλοπούλα ζούσε μέσα στου γέροντα το καλύβι.

Μια μέρα της λέει ο γέρος:

– Εδώ κοντά, κόρη μου, κάθε βράδυ γίνεται ένα παράξενο πράμα, κοντά στο ποτάμι. Δώδεκα πουλιά κατεβαίνουν στη γη και μόλις πατήσουν το ποδάρι τους στο χώμα, γίνονται άνθρωποι –ω Θεέ μου, τα θαυμαστά σου!

Η κοπέλα, μόλις τ’ άκουσε, ταραχθήκε κι είπε με το νου της: «Τα δώδεκα πουλιά χωρίς άλλο θα είναι τ’ αδέρφια μου και θα τα μάγεψε, φαίνεται, η μάγισσα, η διαβόλισσα».

Είπε λοιπόν στο γέρο:

– Μπάρμπα, θα έρθω μαζί σου το βράδυ, για να ιδώ τα δώδεκα πουλιά.

Το βράδυ βγήκε όξω με το γέρο και μόλις άρχισε να σκοτεινιάζει είδε δώδεκα πουλιά να κατεβαίνουν απ’ τον ουρανό και να κράζουν λυπητερά.

Μόλις επάτησαν στη γη, αμέσως έγιναν άνθρωποι... Ήταν τ’ αδέρφια της βασιλοπούλας.

¹³³ Γ.Α. Μέγας, *Ελληνικά Παραμύθια*, Β’, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 2001

Αυτή αμέσως τα εγνώρισε. Και τ' αδέρφια της την εγνώρισαν. Αγκαλιάστηκαν, φιλήθηκαν κι έκλαψαν πολύ. Δεν ήθελαν όμως να την αφήσουν σ' αυτό το μέρος και την πήραν και πήγαν σ' ένα παλιό μεγάλο σπίτι. Εκεί έμειναν όλη τη νύχτα και το πρωί ξαναγίνηκαν πουλιά και πέταξαν στον ουρανό.

Μια μέρα η κοπέλα βγήκε να μαζέψει χόρτα, να τα μαγειρέψει και να φάει το βράδυ με τ' αδέρφια της, γιατί τ' αδέρφια της, κάθε βράδυ πήγαιναν σ' αυτό το παλιό σπίτι και κάθονταν όλη τη νύχτα με την αδερφή τους.

Εκεί λοιπόν που μάζευε χορτάρια, ακούει μια φωνή:

– Ιχ, ανθρώπου ψυχή δε φαίνεται. Κανείς δε λέει να με θυμηθεί.

Γυρίζει η βασιλοπούλα και βλέπει μια γριά που καθόταν σ' ένα βράχο. Πάει κοντά και της λέει:

– Τι θέλεις, θεια; Βγήκες για χόρτα; Δώσ' μου το καλάθι σου να το γεμίσω τρυφερά χόρτα.

Η γριά ευχαριστήθηκε με την καλή καρδιά της κοπέλας και της λέει:

– Κακομοίρα μου, κακομοίρα μου! Τι έχεις να τραβήξεις! Αλλά μη φοβάσαι, γιατί πέρα θε να βγεις.

Η κοπέλα παραξενεύτηκε, άμα άκουσε αυτά τα λόγια.

– Μην παραξενεύεσαι, καλή μου βασιλοπούλα, γιατί τα μέσα της καρδούλας σου όλα τα ξέρω, όλα. Ξέρω τα μάγια που 'κανε η μητριά στ' αδέρφια σου. Για να ξαναγίνουν άνθρωποι, να κάνεις αυτά που θα σου πω: Θα βγαίνεις όξω πολύ αυγή με το φεγγάρι, θα μαζεύεις αγριόχορτα και με αυτά θα πλέξεις δώδεκα φορεσιές, χωρίς όμως να μιλάς. Θα σου μιλούν, αλλά συ δε θ' απαντάς. Κι άμα τις τελειώσεις, θα τις ρίξεις πάνω στα πουλιά και αυτά μονομιάς θα γίνουν άνθρωποι. Έτσι να κάνεις.

Η βασιλοπούλα έκανε, όπως της είπε η γριά. Όλη τη νύχτα έκοβε αγριόχορτα κι όλη τη μέρα έπλεκε και τσιμουδιά δεν έβγαζε. Πήγαιναν τ' αδέρφια της, τα πουλιά, που τη νύχτα γίνονταν άνθρωποι, της μιλούσαν κι αυτή δε μιλούσε, τη ρωτούσαν και δεν απαντούσε. Κάθονταν όλη τη νύχτα και το πρωί κακοκαρδισμένα ξαναπετούσαν στον ουρανό κι όλο έκραζαν λυπητερά.

Μια μέρα λοιπόν –άμα είναι η τύχη καλή, πού σε πάει και πού σε φέρνει!– βγήκε ένα βασιλόπουλο να κυνηγήσει. Κει λοιπόν που προχωρούσε με το σκύλο του, έφτασε στο παλιό το σπίτι. Ο σκύλος μπήκε μέσα στο σπίτι και ξαναβγήκε και κουνούσε την ουρά του και γαύγιζε και ξαναμπήκε μέσα.

Το βασιλόπουλο παραξενεύτηκε. Σου λέει, κάτι τρέχει, για να μπαίνει και να βγαίνει ο σκύλος από το σπίτι. Πάει μέσα και βλέπει μια πανέμορφη κοπέλα να πλέκει τ' αγριόχορτα. Της μιλάει κι αυτή τσιμουδιά.

Το βασιλόπουλο νόμισε πως ήταν παθιασμένη και δεν μπορούσε να μιλήσει. Φωνάζει τους ανθρώπους που είχε συνοδεία και διατάζει να τη βάλουν πάνω στ' άλογο και να την πάνε στο παλάτι.

Έτσι κι έγινε. Την πήγαν στο παλάτι.

Το βασιλόπουλο την άλλη μέρα πήγε στον πατέρα του και του είπε:

– Πατέρα, εγώ αγάπησα μια κοπέλα· είναι βουβή, δε μιλάει, αλλά εγώ την αγάπησα και θα την κάνω γυναίκα μου.

Ο βασιλιάς τού είπε:

– Αφού την αγάπησες, χίλια μετά χαράς, να την πάρεις.

Την έβαλαν λοιπόν την κοπέλα μέσα σε μια κάμαρα μ' ένα σωρό υπηρέτριες να την υπηρετούν, αλλά αυτή όλο έπλεκε και καθόλου δεν σταματούσε. Άμα τέλειωσε όμως τις έντεκα φορεσιές, τελείωσε και το χόρτο. Τότε αυτή βγήκε αυγή-αυγή όξω στην αυλή του παλατιού κι έκοψε χόρτα και άρχισε πάλι να πλέκει.

Οι άνθρωποι του βασιλιά την είδαν τη νύχτα που βγήκεν όξω κι έκοβε χορτάρια και πάνε στον βασιλιά και του λένε:

– Βασιλιά μας πολύχρονε, αυτή η κοπέλα, που θέλει το βασιλόπουλο να πάρει γυναίκα, είναι μάγισσα κι όλους εδώ θα σας μαγέψει· βγαίνει όξω τη νύχτα με το φεγγάρι και κόβει χορτάρια. Να φυλαχτείτε, πολυχρονεμένη βασιλιά, μη σας κάνει κανένα κακό.

Κι είπε ο βασιλιάς:

– Θα παραφυλάξω και θα ιδώ.

Πράγματι τη νύχτα παραφύλαξε. Η κοπέλα –έλα ντε αναποδιά!– άμα κόντευε να τελειώσει και την τελευταία φορεσιά, τελείωσε το χορτάρι· βγήκεν όξω πάλι να κόψει χορτάρι, την είδε ο βασιλιάς που παραφύλαγε και αμέσως, χωρίς να χάσει καιρό, διατάζει να τη ρίξουν στη φυλακή κι ύστερα σκόπευε να τη σκοτώσει σα μάγισσα.

Αυτήν τίποτε δεν την ένοιαζε. Όλο έπλεκε και μες στη φυλακή ακόμα.

Έφτασεν η μέρα που θα την σκότωναν, θα την έκαιγαν ζωντανή!

Τα πουλιά, τ' αδέρφια της, τα έμαθαν τα γινόμενα κι επήγαν στο παράθυρο της

φυλακής κι έκλαιγαν κι έκραζαν απελπισμένα.

Σε μια στιγμή όμως, που αυτή τελείωσε και την τελευταία φορεσιά, τις πετάει όλες από το παράθυρο της φυλακής πάνω στο καθένα πουλί και μονομιάς αυτά γίνηκαν άνθρωποι.

Τότε αυτή που δεν μιλούσε, emίλησε και ζήτησε να την παν στο βασιλιά.

Την πήγαν λοιπόν και τα είπεν όλα, ένα προς ένα. Όλοι έκλαψαν απ' τα μαρτύρια που τράβηξεν η όμορφη βασιλοπούλα. Επήραν στο παλάτι και τα δώδεκα αδέρφια κι ήταν όλοι χαρά, προπάντων το βασιλόπουλο, κι ετοίμαζαν το γάμο. Ο βασιλιάς προσκάλεσε στο γάμο όλους τους βασιλιάδες, προσκάλεσε και τον πατέρα της βασιλοπούλας, που εγύρισε στο μεταξύ απ' τον πόλεμο κι ήταν καταθλιμμένος, που έχασε τα δεκατρία παιδιά του. Η μάγισσα η γυναίκα του, άμα εγύρισε απ' τον πόλεμο, του είχε πει πως τα παιδιά τα ηύρε μια αρρώστια και πέθαναν όλα.

Ο βασιλιάς έστειλε μήνυμα στον άλλον βασιλιά, που επάντρεψε τον γιο του, και του είπε:

– Εγώ δε θά 'ρθω στο γάμο. Τι να κάμω νά 'ρθω, αφού έχασα και τα δεκατρία τα παιδιά μου. Μόνο να πεθάνω παρακαλώ.

Αλλά τον καλούσαν και τον ξανακαλούσαν, τον ζάλισε κι η κακιά η γυναίκα του που ήθελε σιργιάνια: άιντε να πάμε, άιντε να πάμε, και ξεκίνησαν και πήγαν.

Έγινεν ο γάμος με όλα τα μεγαλεία.

Η μητριά, μόλις είδε τη βασιλοπούλα με τα δώδεκα τ' αδέρφια της, αμέσως τ' αναγνώρισε και γι' αυτό ήθελε να φύγει, αλλά η βασιλοπούλα δεν την άφησε, και λέει:

– Κανείς δε θα φύγει, προτού κεραστεί και μας πει την ιστορία του.

Κεράστηκαν τα δώδεκα τ' αδέρφια και είπαν την ιστορία τους. Ο πατέρας τους, μόλις τ' άκουσε, αμέσως αναγνώρισε τα παιδιά του!

Έρθε κι η σειρά της μητριάς να πει την ιστορία της, αλλά αυτή πού ν' ανοίξει το στόμα της! Τι να πει!

Ο άντρας της τότε διάταξε να την πιάσουν και να την πετάξουν όξω από το παλάτι. Κι όλοι οι βασιλιάδες που είχαν μαζευτεί, είπαν να την κάψουν ζωντανή κι έτσι έγινε. Την έκαψαν και της βγήκαν ξινά τα μάγια της.

Η βασιλοπούλα έζησε μες στα παλάτια με τον άντρα της και τ' αδέρφια της. Κι έτσι έζησαν αυτοί καλά κι εμείς καλύτερα.

Γ. Κλέφτικο δημοτικό τραγούδι “Του Διάκου”¹³⁴

[24 Απριλίου 1821]

Τρία πουλάκια κάθουνταν ψηλά στη Χαλκουμάτα,
το να τηράει τη Λιβαδιά και τ’ άλλο το Ζιτούνι,
το τρίτο το καλύτερο μοιριολογάει και λέει:
«Πολλή μαυρίλα πλάκωσε, μαύρη σαν καλιακούδα.
Μην ο Καλύβας έρχεται, μην ο Λεβεντογιάννης;
– Νούδ’ ο Καλύβας έρχεται, νούδ’ ο Λεβεντογιάννης,
Ομέρ Βρυόνης πλάκωσε με δεκοχτώ χιλιάδες».

Ο Διάκος σαν τ’ αγροίκησε, πολύ του κακοφάνη.
Ψιλή φωνή νεσήκωσε, τον πρώτο του φωνάζει:
«Τον ταϊφά μου σύναξε, μάσε τα παλληκάρια,
δώσ’ τους μπαρούτη περισσή και βόλια με τις χούφτες,
γλήγορα και να πιάσουμε κάτω στην Αλαμάνα,
που ναι ταμπούρια δυνατά κι’ όμορφα μετερίζια».

Παίρνουνε τ’ αλαφρά σπαθιά και τα βαριά τουφέκια,
στην Αλαμάνα φτάνουνε και πιάνουν τα ταμπούρια.
«Καρδιά, παιδιά μου, φώναξε, παιδιά, μη φοβηθητε,
σταθήτε αντρεία σαν Έλληνες και σα Γραικοί σταθήτε».

Ψιλή βροχούλα νέπιασε κ’ ένα κομμάτι αντάρα,
τρία γιουρούσια νέκαμαν τα τρία αράδα αράδα.
Έμεινε ο Διάκος στη φωτιά με δεκοχτώ λεβέντες.
Τρεις ώρες επολέμαε με δεκοχτώ χιλιάδες.
Βουλώσαν τα κουμπούρια του κι’ ανάψαν τα τουφέκια,
κι’ ο Διάκος εξεσπάθωσε και στη φωτιά χουμάει,

¹³⁴ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαο* (Αθήνα: Βαγιονάκη, Αθήνα, 1969), 22-24.

΄ξήντα ταμπούρια χάλασε κ' εφτά μπουλουκμπασίδες.
Και το σπαθί του κόπηκε ανάμεσα απ' τη χούφτα
και ζωντανό τον έπιασαν και στον πασά τον πάνουν,
χίλιοι τον παν από μπροστά και χίλιοι από κατόπι.

Κι' ο Ομέρ Βρυόνης μυστικά στο δρόμο τον ερώτα:
«Γίνεσαι Τούρκος, Διάκο μου, την πίστη σου ν' άλλαξης,
να προσκυνήσης στο τζαμί, την εκκλησιά ν' αφήσης;»
Κ' εκείνος τ' αποκρίθηκε και στρίφτει το μουστάκι:
«Πάτε και σεις κ' η πίστη σας, μουρτάτες, να χαθήτε!
Εγώ Γραικός γεννήθηκα, Γραικός θε ν' αποθάνω.
Α θέλετε χίλια φλωριά και χίλιους μαχμουτιέδες,
μόνον εφτά μερών ζωή θέλω να μου χαρίστε,
όσο να φτάση ο Οδυσσεύς και ό Θανάσης Βάγιας».
Σαν τ' άκουσε ο Χαλίλ μπεης αφρίζει και φωνάζει:
«Χίλια πουγγιά σας δίνω γω κι' ακόμα πεντακόσια,
το Διάκο να χαλάσετε, το φοβερό τον κλέφτη,
γιατί θα σβήση την Τουρκιά κι' όλο μας το ντοβλέτι».

Το Διάκο τότε παίρνουνε και στο σουβλί τον βάζουν,
ολόρτο τον εστήσανε κι' αυτός χαμογελούσε,
την πίστη τους τούς ύβριζε, τους έλεγε μουρτάτες.
«Σκυλιά κι' α με σουβλίσετε, ένας Γραικός εχάθη.
Ας είν' ο Όδυσσεύς καλά κι' ο καπετάν Νικήτας,
που θα σας σβήσουν την Τουρκιά κι' όλο σας το ντοβλέτι".

Δ. Ακριτικό Δημοτικό Τραγούδι “Η Αρπαγή της γυναίκας του Διγενή”¹³⁵

Ως έτρωγα κι’ ως έπινα σε μαρμαρένια τάβλα,
ο μαύρος μου χλιμίντρισε και το σπαθί μου εράη,
κ’ εμένα ο νους μου το βαλε, παντρεύουν την καλή μου,
με κάποιον άλλον τη βλογούν κ’ εκείνη δεν τον θέλει,
παντρευαρραβωνιάζουν την κ’ εμένα μ’ αστοχούνε.
Περνώ και πάω στους μαύρους μου, τους εβδομηνταπέντε.
«Μαύροι μου ακριβοτάγιστοι και μοσκαναθρεμμένοι,
ποιος είν’ αψύς και γλήγορος, να τον καβαλλικέψω,
ν’ αστράψη στην ανατολή και να βρεθή στη δύση»;

Οι μαύροι μου όσοι τ’ άκουσαν ούλοι βουβοί απομείναν,
κι’ όσες φοράδες τάκουσαν έριξαν τα πουλάρια·
κ’ ένας γρίβας παλιόγριβας, σαρανταπληγιασμένος,
κείνος απολογήθηκε, γυρίζει και μου λέει:
«Εγώ είμαι αψύς και γλήγορος να πάγω όθε κι’ αν είναι.
Όπου είναι γάμος και χαρά πάνε τα νια μουλάρια,
όπου είναι πόλεμος φρικτός παίρνουν εμέ το γέρο.
Εγώ είμαι γέρος κι’ άχαρος, ταξίδια δε μου πρόπουν,
μα για χατίρι της κυράς να μακροταξιδέψω,
οπού μ’ ακριβοτάγιζε στο γύρο της ποδιάς της,
κι’ οπού μ’ ακριβοπότιζε στη χούφτα του χεριού της.
Μόν’ δέσε το κεφάλι σου με δυο με τρία μαντήλια,
και σφίξε τη μεσούλα σου με δυο με τρία ζουνάρια,
να μη σε φάη η βουή και ντραλιστής και πέσης.
Και μη σε πάρη κουρτεσιά και βάλης φτερνιστήρι,
και θυμηθώ τη νιότη μου και κάμω σαν πουλάρι,
και σπείρω τα μυαλούδια σου σ’ εννιά μοδιώ χωράφι».

¹³⁵ Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Ε.Γ. Βαγιονάκη & Τ. Γρηγορόπουλου, 1958), 98-101.

Στρώνει γοργά το μαύρο του, γοργά καβαλλικεύει.
Δίνει βιτσιά του μαύρου του και πάει σαράντα μίλλια,
και μεταδευτερώνει του και πάει σαρανταπέντε.
Στη στράτα νοπού πήγαινε το θιον επαρακάλει:
«Θε μου, να βρω τον κύρη μου στ' αμπέλι να κλαδεύη».
Σα χριστιανός που το λεγε, σαν άγιος εξακούστη,
κι' απάντησε τον κύρη του, που κλάδευε στ' αμπέλι.
«Καλώς τα κάνεις, γέροντα, το τίνος είν' τ' αμπέλι;
— Της ερημιάς, της σκοτεινιάς, του γιου μου του φευγάτου.
Σήμερα της καλίτσας του της δίνουν άλλον άντρα,
εψές επήραν τα προικιά και σήμερα τη νύφη.
— Παρακαλώ σε, γέροντα, αλήθεια να με δώσης,
τάχα θα φτάσω στη χαρά, θα φτάσω και στο γάμο;
— Αν έχης μαύρο γλήγορο στο σπίτι τούς προφτάνεις,
κι' αν είν' οκνός ο μαύρος σου στην εκκλησιά τους βρίσκεις».
Δίνει βιτσιά του μαύρου του και πάει σαράντα μίλλια,
και μεταδευτερώνει του και πάει σαρανταπέντε.
Στη στράτα νοπού πήγαινε το θιον επαρακάλει:
«Θε μου, να βρω τη μάννα μου στον κήπο να ποτίζει!»
Σα χριστιανός που το λεγε, σαν άγιος εξακούστη,
και βρήκε τη μαννούλα του, που πότιζε τον κήπο.
«Ωρα καλή, γερόντισσα, το τίνος είν' ο κήπος;
— Της ερημιάς, της σκοτεινιάς, του γιου μου του φευγάτου,
που σήμερα η γυναίκα του θα πάρη νάλλον άντρα,
εψές επήραν τα προικιά και σήμερα τη νύφη.
— Πες μου να ζης, γερόντισσα, φτάνω κ' εγώ στο γάμο;
— Αν έχης μαύρο γλήγορο, στο σπίτι τούς προφτάνεις,
κι' αν είν' οκνός ο μαύρος σου, στην εκκλησιά τους βρίσκεις».

Δίνει του μαύρου του βιτσιά, στη χώρα κατεβαίνει.
Εκεί σιμά, εκεί κοντά στο σπίτι του να φτάση,
ο μαύρος του χλιμίντρισε κ' η κόρη αναστενάζει.
«Τι έχεις, κόρη μ', και θλίβεσαι και βαριαναστενάζεις,

τα ρούχα σου δεν είν' καλά, ή τα φλωριά σου λίγα;
— Φωτιά να κάψ' τα ρούχα σου και λάβρα τα φλωριά σου,
τι ο μαύρος που χλιμίντρισε σαν του καλού μου μοιάζει.
— Αν είν' ο πρώτος άντρας σου, να βγω να τον σκοτώσω.
— Δεν είν' ο πρώτος άντρας μου, να βγεις να τον σκοτώσης,
μόν' είν' ο πρώτος μου αδερφός, μου φέρνει τα προικιά μου.
— Αν είν' ο πρώτος σου αδερφός, έβγα να τον κέρασης».
Χρυσό ποτήρι νάρπαξε να βγη να τον κέραση.
«Δεξιά μου στέκα, λυγερή, ζερβά μου κέρνα, κόρη».
Το μαύρο του χαμήλωσε κ' η κόρη απάνω ευρέθη.
Βγάλλει και το χρυσό σπαθί και τ' αργυρό μαχαίρι,
δίνει του μαύρου του βιτσιά κ' επήρε χίλια μίλλια,
μηδέ το μαύρον είδανε, μήτε τον κορνιαχτό του.
Ο που είχε μαύρο γλήγορο νείδε τον κορνιαχτό του,
κι' ο που είχε μαύρο κ' είν' οκνός, μηδέ τον κορνιαχτό του.

Ε. Κατάλογος με 308 ελληνικές παροιμίες κατά αλφαβητική σειρά ¹³⁶

1. Αγάλι αγάλι γίνεται η αγουρίδα μέλι.
2. Άκουσε γέρου συμβουλή και παθημένου γνώμη.
3. Άλλα τα μάτια του λαγού κι άλλα της κουκουβάγιας.
4. Άλλοι σπέρνουν, άλλοι θερίζουν.
5. Αλλού με τρίβεις δέσποτα κι αλλού εγώ έχω το πόνο.
6. Αλλού τα κακαρίσματα κι αλλού γεννούν οι κόττες.
7. Άμα δεν αστράψει, δε βροντά.
8. Άμα δεν πάει ο Μωάμεθ στο βουνό, πάει το βουνό στο Μωάμεθ.
9. Άμα δεν παινέψεις το σπίτι σου θα πέσει να σε πλακώσει.
10. Άμα είσαι και παπάς με την αράδα σου θα πας.
11. Άμα έχεις νύχια ξύνεσαι.
12. Άμα έχεις τέτοιους φίλους τι τους θέλεις τους εχθρούς.
13. Άμα έχεις τύχη διάβαινε και ριζικό περπάτει.
14. Αν παίζεις με το γαίδαρο, δέξου και τις κλωτσιές του.
15. Άνθρωπος αγράμματος, ξύλο απελέκητο.
16. Απ' αστραπή κι απ' άρχοντα, καλό μην περιμένεις.
17. Απ' τα ολότελα καλή και η Παναγιώτενα.
18. Από αγκάθι βγαίνει ρόδο κι από ρόδο βγαίνει αγκάθι.
19. Από έξω κούκλα κι από μέσα πανούκλα.
20. Από μικρό και από τρελό μαθαίνεις την αλήθεια.
21. Από πίτα που δεν τρως, τι σε νοιάζει κι αν καεί.
22. Από την πόλη έρχομαι και στην κορυφή κανέλα.
23. Από το στόμα σου και στου θεού τα αυτί.
24. Απρίλης με τα λούλουδα και Μάης με τα ρόδα.
25. Αργεί ο Θεός και σκάει ο φτωχός.
26. Άρμεγε λαγούς και κούρευε χελώνες.
27. Άρπαξε να φας και κλέψε να 'χεις.

¹³⁶ <https://www.paidorama.com/308-ellinikes-paroimies>

28. Άσπρος ήλιος, μαύρη ημέρα.
29. Αύγουστε καλέ μου μήνα, να 'σουν δυό φορές το χρόνο.
30. Άφησε το γάμο και πάει για πουρνάρια.
31. Βάλανε το λύκο να φυλάει τα πρόβατα.
32. Βαράει το σαμάρι ν' ακούσει ο γαίδαρος.
33. Βασιλικός κι αν μαραθεί τη μυρωδιά την έχει.
34. Βγάζει απ' τη μύγα ξύγκι.
35. Βοήθα με φτωχέ να μη σου μοιάσω.
36. Βόϊδι πήγε, αγελάδα γύρισε.
37. Βρήκαμε παπά, ας θάψουμε καμιά δεκαριά.
38. Βρήκε ο Φίλιππος το Ναθαναήλ.
39. Γέλασε και το παρδαλό κατσίκι.
40. Γέρασες και μυαλό δεν έβαλες.
41. Γιάννης πίνει, Γιάννης κερνάει.
42. Δάσκαλε που δίδασκες και νόμο δεν εκράτεις.
43. Δε με θέλεις μία οργιά, δε σε θέλω μία τριχιά.
44. Δε φοβάται το βουνό από τα χιόνια.
45. Δείξε μου το φίλο σου, να σου πω ποιος είσαι.
46. Δεν έγινα παπάς ν' αγιάσω, έγινα παπάς για να περάσω.
47. Δεν κάνει ούτε στο σακί ούτε στο σακούλι.
48. Δεν ξέρει να μοιράσει δύο γαϊδάρων άχυρο.
49. Δεν φέρνουν όλες οι μέλισσες μέλι.
50. Διψάει η αυλή του για νερό κι αυτός αλλού ποτίζει.
51. Δυο γαίδαροι μάλωναν σε ξένο αχυρώνα.
52. Δυο καρπούζια δεν χωράν σε μια αμασχάλη.
53. Δώσε θάρρος στον χωριάτη να σου ανέβει στο κρεβάτι.
54. Έβαλαν το λύκο να φυλάξει τα πρόβατα.
55. Έβγα έξω και πομπέψου κι έμπα μέσα και πορέψου.
56. Έβγαλε το φίδι από την τρύπα.
57. Εγώ το λέω στον σκύλο μου κι ο σκύλος στην ουρά του.
58. Είδε ο τρελός το μεθυσμένο και φοβήθηκε.
59. Είπε ο γαίδαρος τον πετεινό κεφάλα.
60. Εκατό η αλεπού, εκατόν δέκα τ' αλεπουδάκι.

61. Έκαψα την καλύβα μου να μη με τρων οι ψύλλοι.
62. Εκεί που δε σε σπέρνουν να μη φυτρώνεις.
63. Εκεί που είσαι ήμουνα και δω που είμαι θα 'ρθεις.
64. Έκλασε η νύφη, σχόλασε ο γάμος.
65. Έλα παππού να σου δείξω τ' αμπελοχώραφά σου.
66. Έμαθα γδυτός και ντρέπομαι ντυμένος.
67. Ένα μήλο την ημέρα τον γιατρό τον κάνει πέρα.
68. Ένας κούκος δε φέρνει την Άνοιξη.
69. Έφτασε ο κόμπος στο χτένι.
70. Έχασε τ' αυγά και τα πασχάλια.
71. Έχω πολλά ράμματα για τη γούνα σου.
72. Ζήσε Μάη μου να φας τριφύλλι.
73. Ζήτω που καήκαμε.
74. Η γλώσσα κόκαλα δεν έχει και κόκαλα τσακίζει.
75. Η γριά κότα έχει το ζουμί.
76. Η καλή η μέρα από το πρωί φαίνεται.
77. Η καλή νοικοκυρά, είναι δούλα και κυρά.
78. Έ μικρός μικρός παντρέψου ή τρανός καλογερέψου.
79. Η πολύ δουλειά τρώει τον αφέντη.
80. Η τέχνη θέλει μάστορη κι η φάβα θέλει λάδι.
81. Η τιμή τιμή δεν έχει και χαράς τον που την έχει.
82. Η τρέλα δεν πάει στα βουνά.
83. Η φτήνια τρώει τον παρά.
84. Η φτώχεια φέρνει γκρίνια.
85. Ήταν στραβό το κλήμα το έφαγε και ο γάιδαρος.
86. Θέλεις θέρισε και δέσε, θέλεις δέσε και κουβάλα.
87. Θέλω ν' αγιάσω κι ο διάβολος δεν μ' αφήνει.
88. Θρέψε λύκο το χειμώνα, να σε φάει το καλοκαίρι.
89. Καθαρός ουρανός αστραπές δε φοβάται.
90. Κάθε πέρσι και καλύτερα.
91. Κάθε πράγμα στο καιρό του κι ο κολιός τον Αύγουστο.
92. Και την πίτα ολόκληρη και το σκυλί χορτάτο.
93. Και του πουλιού το γάλα.

94. Καινούργιο κοσκινάκι μου, και που να σε κρεμάσω.
95. Κακό σκυλί ψόφο δεν έχει.
96. Κάλιο αργά, παρά ποτέ.
97. Κάλιο γαϊδουρόδενε παρά γαϊδουρογύρευε.
98. Κάλιο πέντε και στο χέρι παρά δέκα και καρτέρι.
99. Κάλλιο αργά παρά ποτέ.
100. Κάλλιο μία μέρα κόκκορας παρά πέντε μέρες κότα.
101. Κάλλιο να σου βγει το μάτι παρά το όνομα.
102. Καλομελέτα και έρχεται.
103. Κάνε με σοφό, να σε κάνω πλούσιο.
104. Κάνε παιδί να δεις προκοπή.
105. Κάνε το καλό και ρίξ' το στο γιαλό.
106. Κάνει την τρίχα τριχιά.
107. Κάνεις το χωριάτη φίλο; Κράτα και κομμάτι ξύλο.
108. Καπνός χωρίς φωτιά δε γίνεται.
109. Κάποιο λάκκο έχει η φάβα.
110. Κατά μάνα κατά κύρη κατά γιος και θυγατέρα.
111. Κατά το ζώο και το φόρτωμα.
112. Κι εγώ κακό χερόβολο και συ κακό δεμάτι.
113. Κι ο Άγιος φοβέρα θέλει.
114. Κλαίν' οι χήρες, κλαίν' κι οι παντρεμένες.
115. Κοιμήσου χωρίς φαΐ και ξύπνα δίχως χρέη.
116. Κοντά στα ξερά καίγονται και τα χλωρά.
117. Κοντός ψαλμός, αλληλούια.
118. Κόρακας κοράκου μάτι δε βγάζει.
119. Κουκί, κουκί γεμίζει ο κόσμος το σακί.
120. Κράτα τα με να σε κρατώ να ανεβούμε το βουνό.
121. Κύλησε ο τέντζερης και βρήκε το καπάκι.
122. Λαγός τη φτέρη κούναγε, κακό του κεφαλιού του.
123. Λέγε λέγε το κοπέλι, κάνει την κυρά και θέλει.
124. Λέγε την αλήθεια, να έχεις το Θεό βοήθεια.
125. Λείπει η γάτα χορεύουν τα ποντίκια.
126. Λείπει ο Μάρτης από τη Σαρακοστή.

127. Μ' αυτό το πλευρό να κοιμάσαι.
128. Μάζευε κι ας είναι ρώγες.
129. Μαζί με τα ξερά, καίγονται και τα χλωρά.
130. Μάρτης γδάρτης και κακός παλουκοκαύτης..
131. Μάτια που δε βλέπονται γρήγορα λησμονιούνται.
132. Με ξένα κόλλυβα μνημόσυνο.
133. Με το στανιό ο σκύλος μαντρί δε φυλάει.
134. Μη σε γελάσει ο Μάρτης το πρωί και χάσεις την ημέρα.
135. Μηδένα προ του τέλους μακάριζε.
136. Μην παίζεις με τη φωτιά.
137. Μήνας που δεν έχει ρο, ρίξε στο κρασί νερό.
138. Μία κοιλιά καλή κοιλιά κρατάει πέντε ημέρες.
139. Μια στο καρφί και μια στο πέταλο.
140. Μια του κλέφτη, δυο του κλέφτη, τρεις και την κακή του μέρα.
141. Μου 'ψησες το ψάρι στα χείλη.
142. Μπάτε σκύλοι, αλέστε.
143. Μπρος γκρεμός και πίσω ρέμα.
144. Μπρος στα κάλλη τι είναι ο πόνος.
145. Ν' άκουγε ο Θεός τον κόρακα, όλοι οι γάιδαροι θα ψοφούσαν.
146. Να 'ταν τα νιάτα δυό φορές.
147. Νηστεύει ο δούλος του Θεού, γιατί δεν έχει να φάει.
148. Νηστικό αρκούδι δε χορεύει.
149. Ο βήχας κι ο παράς δεν κρύβονται.
150. Ο βρεγμένος τη βροχή δεν τη φοβάται.
151. Ο Θεός αγαπάει τον κλέφτη, μα αγαπάει και το νοικοκύρη.
152. Ο καλός ο καπετάνιος στην φουρτούνα φαίνεται.
153. Ο καλός ο μύλος όλα τα αλέθει.
154. Ο κλέφτης και ο ψεύτης τον πρώτο χρόνο χαίρονται..
155. Ο κόσμος το 'χει τούμπανο και εμείς κρυφό καμάρι.
156. Ο λόγος σου με χόρτασε και τα ψωμί σου φά' το.
157. Ο λύκος από τα μετρημένα τρώει.
158. Ο λύκος κι αν εγέρασε κι άσπρισε το μαλλί του,
159. ούτε τη γνώμη άλλαξε ούτε την κεφαλή του.

160. Ο λύκος στην αναμπουμπούλα χαίρεται.
161. Ο Μάης για τον τρυγητή κι ο Απρίλης για το θέρο.
162. Ο Μανόλης με τα λόγια χτίζει ανώγια και κατώγια.
163. Ο νηστικός καρβέλια ονειρεύεται.
164. Ο παπάς πρώτα βλογάει τα γένια του.
165. Ο πεινασμένος γάιδαρος, ξυλιές δε λογαριάζει.
166. Ο πνιγμένος απ' τα μαλλιά του πιάνεται.
167. Ο τρελός είδε το μεθυσμένο και φοβήθηκε.
168. Ο ύπνος θρέφει τα μωρά κι ο ήλιος τα μοσχάρια.
169. Ο Φλεβάρης κι αν φλεβίζει, πάλι η άνοιξη μυρίζει,
170. μα κι αν τύχη να θυμώσει, μες στα χιόνια θα μας χώσει.
171. Ο χορτάτος τον πεινασμένο δεν τον πιστεύει.
172. Ο ψύλλος και το βασιλιά σηκώνει.
173. Ό,τι κάνεις, θα το βρεις κι ένα παραπάνω.
174. Ό,τι πεις θα το λουστείς.
175. Οι καλοί λογαριασμοί κάνουν τους καλούς φίλους.
176. Οι πολλές γνώμες βουλιάζουν το καράβι.
177. Όλα τα γουρούνια μία μύτη έχουνε.
178. Όλα τα είχε η Μαριωρή ο φερετζές της έλειπε.
179. Όλα τα πουλιά πάν' κι έρχονται κι ο σπουργίτης μένει.
180. Όλοι αντάμα κι ψωριάρης χώρια.
181. Όλοι κλαίν τον πόνο τους κι ο μυλωνάς τ' αυλάκι.
182. Όμοιος τον όμοιο κι η κοπριά στα λάχανα.
183. Όποιος ανακατεύεται με τα πίτουρα τον τρώνε οι κόττες.
184. Όποιος βαριέται να ζυμώσει πέντε ημέρες κοσκινίζει.
185. Όποιος βιάζεται σκοντάφτει.
186. Όποιος δεν ευχαριστείται στα πολλά, χάνει και τα λίγα.
187. Όποιος δεν έχει μυαλό έχει ποδάρια.
188. Όποιος έχει καεί στο χυλό φυσάει και το γιαούρτι.
189. Όποιος έχει τα γένια έχει και τα χτένια.
190. Όποιος έχει τη μύγα μυγιάζεται.
191. Όποιος μπαίνει στο χορό, χορεύει.
192. Όποιος πάει για πολλά χάνει και τα λίγα.

193. Όποιος πίνει βερεσέ μεθάει δυό φορές.
194. Όποιος σκάβει το λάκκο τ' αλλουνού, πέφτει ο ίδιος μέσα.
195. Όποιος φτύνει κατά πάνω φτύνει τα μούτρα του.
196. Όπου ακούς πολλά κεράσια κράτα μικρό καλάθι.
197. Όπου βγάνεις και δεν βάνεις, γλήγορα στο πάτο φτάνεις.
198. Όπου λαλούν πολλά κοκόρια αργεί να ξημερώσει.
199. Όπου υπάρχει καπνός υπάρχει και φωτιά.
200. Όπου φτωχός κι η μοίρα του.
201. Όπως έστρωσες θα κοιμηθείς.
202. Όσα δεν φτάνει η αλεπού τα κάνει κρεμαστάρια.
203. Όσα φέρνει η ώρα δεν τα φέρνει ο χρόνος.
204. Όταν τρώμε δεν μιλάμε.
205. Ότι γυαλίζει δεν είναι χρυσός.
206. Ότι σπείρεις θα θερίσεις.
207. Ούτε κότες έχω ούτε με την αλεπού μαλώνω.
208. Ούτε ψύλλος στον κόρφο του.
209. Παίνεψε το σπίτι σου μην πέσει και σε πλακώσει.
210. Παπά παιδί διαβόλου εγγόνι.
211. Παπούτσι από τον τόπο σου κι ας είναι μπαλωμένο.
212. Πάρ' τον στο γάμο σου να σου πει και του χρόνου.
213. Πάρε τον ένα, χτύπα τον στον άλλον.
214. Παρηγοριά στον άρρωστο. ώσπου να βγει η ψυχή του.
215. Πέντε μήνες έναν κόμπο, ένα μήνα πέντε κόμπους.
216. Πέρσι κάηκε, φέτος μύρισε.
217. Πες μου το φίλο σου να σου πω ποιος είσαι.
218. Πήγε μακριά η βαλίτσα.
219. Πήγε σαν το σκυλί στ' αμπέλι.
220. Πιάσ' τ' αυγό και κούρεψ' το.
221. Πιάστηκε σαν τον ποντικό στη φάκα.
222. Πίνει η κότα το νερό, μα κοιτάει και το Θεό.
223. Πίσω έχει η αχλάδα την ουρά.
224. Ποιος έχασε την τύχη του να την έβρω εγώ;.
225. Ποιος στραβός δε θέλει το φως του.

226. Πολλές φορές πάει η κολοκύθα για νερό, μία πάει και δε γυρίζει.
227. Ποσ' απίδια πιάνει ο σάκος;.
228. Πότε ο Γιάννος δεν μπορεί, πότε η μέση του πονεί.
229. Που πας ξιπόλητος στ' αγκάθια;.
230. Πως πάνε κόρακα τα παιδιά σου; όσο πάνε και μαυρίζουνε.
231. Ράβε, ξήλωνε, δουλειά να μη σου λείπει.
232. Ρωτώντας παν στη πόλη.
233. Σ' εσένα το λέω πεθερά, για να τ' ακούσει η νύφη.
234. Σαν ρίξει ο Μάρτης μια βροχή κι Απρίλης άλλη μία,
235. να δεις κουλούρες στρογγυλές και πίτες σαν αλώνι.
236. Σαν τη μύγα μες στο γάλα.
237. Σαν την καλαμιά στον κάμπο.
238. Σαν της Λαμπρής τ' αυγά.
239. Σκυλί που γαβγίζει μην το φοβάσαι.
240. Σπίτι μου σπιτάκι μου και φτωχό καλυβάκι μου.
241. Σταλαγματιά, σταλαγματιά γεμίζει η στάμνα η πλατιά.
242. Στερνή μου γνώση να σ' είχα πρώτα.
243. Στη βράση κολλάει το σίδηρο.
244. Στην αναβροχιά καλό και το χαλάζι.
245. Στην γειτονιά τριαντάφυλλο και μεσ' το σπίτι αγκάθι.
246. Στις εννιά του μακαρίτη, άλλος μπήκε μες' το σπίτι..
247. Στου κουφού την πόρτα όσο θέλεις βρόντα.
248. Στους στραβούς κυβερνάει ο μονόφθαλμος.
249. Στραβός βελόνι γύρευε μέσα στον αχυρώνα.
250. Συνηθισμένα τα βουνά από τα χιόνια.
251. Τ' αμπέλι θέλει αμπελουργό, το σπίτι νοικοκύρη.
252. Τα λόγια σου με χόρτασαν και το ψωμί σου φά' το.
253. Τα πολλά λόγια είναι φτώχεια.
254. Τα στερνά νικούν τα πρώτα.
255. Τα χέρια που δουλεύουν ποτέ δε ζητιανεύουν.
256. Τάζει λαγούς με πετραχήλια.
257. Της νύχτας τα καμώματα τα βλέπει η μέρα και γελά.
258. Τι γυρεύει η αλεπού στο παζάρι.

259. Τι είχα τι έχασα.
260. Τι έχεις Γιάννη; Τι είχα πάντα.
261. Το αγώι ξυπνάει τον αγωγιάτη.
262. Το αίμα νερό δε γίνεται και αν γενεί δεν πίνεται.
263. Το γινάτι βγάζει μάτι.
264. Το γύρευε στον ουρανό, στη γη το βρήκε.
265. Το έξυπνο πουλί από τη μύτη πιάνεται.
266. Το καλό το παλικάρι ξέρει και άλλο μονοπάτι.
267. Το καλό το σύκο το τρώει η κουρούνα.
268. Το κρύο με το σακί μπαίνει και με το βελόνι βγαίνει.
269. Το λύκο τον ρωτούσανε, πούθε παν' τα πρόβατα.
270. Το μάτι σπάει την πέτρα.
271. Το 'να χέρι νίβει το άλλο, και τα δυο το πρόσωπο.
272. Το πολύ το κύριε ελέησον το βαριέται και ο Θεός.
273. Το ποτάμι δε γυρίζει πίσω.
274. Το ποτάμι κοιμάται, ο οχτρός δεν κοιμάται.
275. Το ράσο δεν κάνει τον παπά.
276. Το σιγανό ποτάμι να φοβάσαι.
277. Το στραβό το ξύλο η φωτιά το σιάζει.
278. Το χρήμα και ο βήχας δεν κρύβονται.
279. Το ψάρι από το κεφάλι βρωμάει.
280. Τον έπιασαν στα πράσα.
281. Τον έχουν μη στάξει και μη βρέξει.
282. Τον ξεδιάντροπο τον φτύνανε κι έλεγε πως ψιχαλίζει.
283. Τον τραβάει απ' το καπίστρι.
284. Τον φτωχό και το χωριάτη ξένη έγνοια το γερνάει.
285. Του έβαλε τα δυο πόδια σε ένα παπούτσι.
286. Του έταζε λαγούς με πετραχήλια.
287. Του ήρθε ο ουρανός σφοντύλι.
288. Του παιδιού μου το παιδί, είναι δυό φορές παιδί μου.
289. Του σχοινιού και του παλουκιού.
290. Του χάριζαν έναν γάιδαρο και αυτός τον κοίταζε στα δόντια.
291. Τραβάτε με κι ας κλαίω κι ας λέω πως δε θέλω.

292. Τρεις κι ο κούκος.
293. Τρεις λαλούν και δυο χορεύουν.
294. Τρεις το λάδι, τρεις το ξίδι, έξι το λαδόξιδο.
295. Των φρονίμων τα παιδιά πριν πεινάσουν μαγειρεύουν.
296. Τώρα στα γεράματα, μάθε γέρο γράμματα.
297. Φάε κουμπάρε ελιές, καλό είναι και το χαβιάρι.
298. Φαίνεται το έχει η κούτρα σου ψείρες να κατεβάζεις.
299. Φασούλι το φασούλι, γεμίζει το σακούλι.
300. Φάτε μάτια ψάρια και κοιλιά περίδρομο.
301. Φέξε μου και γλίστρησα.
302. Φοβάται ο Γιάννης το θεριό και το θεριό το Γιάννη.
303. Φύλαγε τα ρούχα να έχεις τα μισά.
304. Φωνάζει ο κλέφτης για να φύγει ο νοικοκύρης.
305. Χαρτιά γραμμένα, στόματα βουλωμένα.
306. Χωριό που φαίνεται κολαούζο δεν θέλει.
307. Ψάχνει ψύλλους στ' άχυρα.
308. Ψωμί δεν έχουμε τυρί ζητάμε.